

OROSS ANDRÁS

A RÁKOS-PATAK ÉS VÍZGYŰJTŐ TERÜLETÉNEK TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI VÁZLATA¹

A ma mostoha körülmények között folydogáló Rákos-patak valaha kiterjedt vízfolyás volt, amely malmokat hajtott sodrásával, partjain hatalmas kaszálók terültek el, vízében marhákat itattak, halastavakat képeztek ki medréből, öntözésre használták vizét. Medrét általában mocsarak kísérték, de ez a patak élt, az emberek tevékenységei és a patak kölcsönhatásban voltak egymással. Céлом, hogy bemutassam ezt a világot, részletesen feldolgozzam a fent említett foglalatosságokat, a rendelkezésre álló források segítségével végigtekintsem a patak és a vízgyűjtő terület történeti földrajzát.

Felmerül a kérdés, hogy mely területeket ölel fel a Rákos vízgyűjtő területe? A Dunába kelet–nyugati irányból több patak is folyik, pl. a Sződ–Rákos, Szilas, Rákos. Vízgyűjtő területeiket észak–déli irányban határolja el a szakirodalom, azonban a Rákos-patak jóval északabbról Gödöllő környékéről indulva, több kilométert dél felé folyva kanyarodik csak nyugat felé, hogy elérje a Dunát. Így vízgyűjtő területe is kiterjedtebb, hiszen Szada falu déli részétől indul, Gödöllő és Isaszeg nyugati, Pécel, Rákoscaba, Rákoskeresztúr északi részeit foglalja magába, a patak medrétől mintegy két–három kilométer távolságban mindkét irányban.² Az ún. Pesti-síkság, pesti határ vidékén pedig a Rákosi rétek vidéke (a mai Kőbánya, Zuglói kerületek északi, északkeleti része), valamint Angyalföld területei állnak figyelem középpontjában. Kutatásaim során találkoztam az ún. Rákos-árok fogalmával, így vizsgálódásaimat az azzal kapcsolatos ismeretekre is kiterjesztettem.

A Rákos-patak és vízgyűjtő terület történeti földrajzával kapcsolatban önálló művek, tanulmányok nem születtek. Tanulmányom alapvető forrásait képezték az egykorú leírások, helységnévtárak, és a kiadott okleveles anyag. Különböző, első sorban gazdaságtörténeti tanulmányok, összefoglaló, földrajzi, történelmi monog-

1 Jelen tanulmány a 2002/2003. tanévben elkészített történelem szakos szakdolgozatom rövidített, átdolgozott változata. Ez úton köszönöm meg Bak Borbálának, az Ünnepeltnek és egyben témavezetőmnek, hogy észrevételeivel, javaslataival folyamatosan segítette kutatásaimat és munkámat, valamint az EMLA Könyvtörténeti Alapítványnak, amelynek 2002. évi pályázata segítségével készült el dolgozatom első változata.

2 A vízgyűjtő terület pontos határait ld. OVL 6. 10. 1. 386. sz. ügyirat térképmellékleteiben.

ráfiák is értékes adatokat szolgáltatnak. A témára vonatkozó XIX–XX. századi sajtótermékek (napilapok, folyóiratok) hasábjain megjelenő cikkek információit is hasznosítottam. Történeti földrajzi munkáról lévén szó elengedhetetlen fontosságú a térképek használata és azok összevetése az írott forrásokkal. Segítségemre voltak a Magyar Országos Levéltár, a Budapest Főváros Levéltára, a Hadtörténelmi Intézet Levéltára és az Országos Vízügyi Levéltár térképei, illetve az egyes könyvek, tanulmányok szerzői által rekonstruált vagy publikált kartográfiai dokumentumok. A felhasznált, kiadatlan levéltári források közül meg kell említeni a Grassalkovics-levéltár megmaradt iratait, a Fővárosi Levéltár Intimata archivi antiqui anyagát, valamint az egyes települések képviselőtestületi jegyzőkönyveit, amelyek csak a XX. századból állnak hiánytalanul rendelkezésre, a korábbi anyag elpusztult. Az Országos Vízügyi Levéltárban őrzött Budapesti Kultúrmérnöki Hivatal iratai szintén a XX. századi állapotokra szolgáltatnak információkat.

A rövid természetföldrajzi áttekintés után a dolgozat időrendben tárgyalja a Rákospatak és vízgyűjtő területe történeti földrajzára vonatkozó ismereteket az ókortól az 1940-es évekig, a meder fővárosi szakasza nagy részének betonozása előtti évekig. Arra törekedtem, hogy sokrétűen mutassam be a patak és ember együttélésének lehetőségeit. Az időrendi felépítésen belül először a Pesti-síkságra vonatkozó megállapításokat ismertetem, majd a patak haladását követve az egyes településekkel kapcsolatos információkat mutatom be.

A Rákospatak természeti képe

Bél Mátyás szerint a szarmata összejövétel, gyülekezés szóból ered a Rákospatak neve. Véleménye szerint a magyarok a szarmatáktól tanulták el a nyílttéri gyűlések tartásának szokását, meg is említi egy szláv mondást, mint fő bizonyítékot: „Po Rákossi mandri Páni”, azaz „Későn ti. országgyűlés után jön meg az urak esze”.³ A patak neve azonban a tudományos megfogalmazás szerint a magyar rákokban bővelkedő melléknév és vízfolyás összetételből keletkezett.⁴

A Rákospatak a Duna leghosszabb, bal parti mellékvize (patakja) a magyarországi szakaszon, a maga 44 kilométeres hosszúságával. Forráshelye Szadától délre, Gödöllőtől északra található, de a források és a szakirodalom nem egységes a kérdésben.

³ BéI, 1977. 23. p.

⁴ Kiss, 1978. II. köt. 398. p.

1430-ban elvégezték Szada határjárását és itt már szerepel a forrás vidéke, azaz a pazsaki dűlő, amelyet mocsaras helyként jellemeznek és közel van Szada és Gödöllő határához. A Grassalkovics-család levéltárában fennmaradt az oklevélnek egy XVIII. századi másolata, amelynek szövegében latinul így olvasható a forrásvidékre utaló rész: „...ad decursum cujusdam Rivuli seu loci paludinosi vulgo Passagh vocati...”⁵.

Bél Mátyás úgy gondolja, hogy „a folyó Gödöllő fölött egy kis völgyben, egy jelentéktelen forrásból ered, a falu szőlőhegye alatt”,⁶ Ortway szerint Szada határában ered,⁷ míg Galgóczy így vélekedik: „Első forrása Szada keleti oldalán a szőlőhegy tövében a pazsaki forrásban ott van, a hol ezen szőlőhegy a gödöllői szőlőhegygel összesarkallik”.⁸ Az érdekes, egyedülálló vélemények közül álljon itt Horváth Farkas és Evlia Cselebi elgondolása: előbbi szerint „Isaszeg és Dány közt jókora forrásból ered”,⁹ a török világutazó pedig úgy véli, hogy a Rákos a „Felső-Magyarországhoz tartozó Fülek vára hegyeiből jön”.¹⁰

Nézzük a helyiek véleményét is! Pesty kérdéseire válaszolva a szadaiak azt írták, hogy „Nevezetes Szada arról, hogy határában van a hírneves Rákos folyó első forrása a pazsaki kút melletti pazsaki forrás, mely még az 1863-iki rendkívüli szárazságban sem apadt ki.”¹¹ A másik érintett település, Gödöllő polgárai úgy nyilatkoztak, hogy három forrásból ered a Rákos, mégpedig az Úr rétéje nevű dűlőből érkezik az első, a másik a Pazsaki dűlőből, a harmadik a várostól délre lévő Malom dűlő, ahol a Fiók-Rákos-patak, azaz a harmadik forrás ered.¹²

Földrajzi tanulmányokban a következők olvashatók: Péterfi Erzsébet írja, hogy a Rákos Szada alatt, nem messze Gödöllőtől két ágban ered.¹³ Pécsi Márton pedig azon a véleményen van, hogy a patak forrása Gödöllőtől északra, a 345 méter magas Margita-hegy aljában található.¹⁴ Pontosan azért nehéz megállapítani, mely település területén van az eredet, mivel már a középkortól kezdve rendszeres pereskedések, hatalmaskodások zajlottak Szada és Gödöllő határának ügyében.

5 MOL P 429 IV. C. 1. Fasc. 21. No. 495.

6 Bél, 1977. 23. p.

7 Ortway, 1882. 143–144. p.

8 Galgóczy, 1876–77. II. köt. 82. p.

9 Horváth, 1879. 19–34. p.; 29. p.

10 Evlia Cselebi, 1908. 107. p. Evlia Cselebi munkájának modernebb kiadását ld. Fodor, 1985.

11 Pesty, 1984. 335. p.

12 Uo. 144. p. A Rákos-patak három forrása jól látható a következő térképen. OVL 6. 10. 1. 386.

13 Péterfi, 1935. 10. p.

14 Pécsi, 1959. 291. p.

A Rákos-patak forrásvidékén további érdekes természeti jelenséggel találkozunk. Gödöllő vidékén három patak is ered: Szadától északra a Hólyagosvíz, mely északnyugat felé folyva ömlik a Dunába, Gödöllőtől észak–északkeletre pedig a Besnyő-patak forrása van, melynek vize az Aranyoson, Egresen, és a Galgán át jut a Tiszába, valamint a Rákos. Így elmondható, hogy „Gödöllő területe valóságos vízválasztó csomópont.”¹⁵ További természeti furcsaság, hogy a patak az Isaszegtől északra lévő részét a Tápiótól hátravágódással hódította el.¹⁶ A múlt század közepén azonban Barra Istvánnak a patak régi időkben való folyásáról egészen más véleménye volt. „Az abból (ti. a Dunából) kiszakadó részint elenyészett folyamok, hajdani időben a síkságoknak változtatására nagy befolyással voltak. Ezek régentén, míg a megyének a Duna keleti partján fekvő tájéka lejtősebb volt, mind keletfelé folytak és hortták a benne tartózkodott kopadékokat. Ezek mind oly mellékvízarok voltak, melyek által áradás alkalmakor a Duna és Tisza egymásközt gyakorta közösülésbe jöttek, és a köztük fekvő lapályt ugyan akkor béöntötték. Nevezetesebb ily árkok közül a Gombás patak, Rákos vize, Agyagosér, Bakér, Vajas árok, melyeken a mint feljebb is említve volt még a Duna mostani útján szabadon nem folyhatott, a két vízközt fekvő térséget, gyakorta vízárral borította el.”¹⁷

A középkorban Pest megye tengelyét a Duna alkotta, melybe a Gödöllői dombvidék felől két Rákos nevű, malmokat hajtó patak futott, egyik a mai Szilas-patak, Cinkota, Szentmihály és Palota mellett, a másik a dolgozatom témája, amely Pécelnél felvette a Hévíz-patakot, majd Farkashalomnál (a mai Sashalomnál) északra kanyarodott és folyt Jenőig, ahol „beletorkollott a Nagykörút belső oldalánál folyó ősi Dunaágba, amely eredetileg Pestnek sziget jelleget adott.”¹⁸ Ez a későbbi Rákos-árok, melyről még bővebben szólni fogunk. Ha térképen követjük a patak folyását, észrevevessük azt a ritka jelenséget, hogy nemcsak a Rákos-patak, hanem a Szilas- és a Csömöri-patak is nagyjából kezdetben észak–déli irányban folynak, aztán nyugatra fordulnak és a Duna folyásával szemben tartva ömlenek a folyóba. Ezen mellékpatakok sajátos folyásirányát a kéregmozgásoktól kialakított törések előre kijelölték. A Rákos folyása jellegzetes példája a törésvonalak nagy szerepének a felszíni vízhálózat kialakításában.¹⁹

15 Péterfi, 1935. 10–11. p.

16 Pécsi, 1959. 291. p.

17 Barra, 1839. 98–99. p.

18 ÁMTF 497. p.

19 Pécsi, 1959. 175. és 291. p.

A Rákos-patak folyásirányának első leírását Bél Mátyás készítette el: „felduzadva, harsány zümmögéssel halad el a falu (ti. Gödöllő) mellett, s mihelyt ugyanabban a völgyben kb. 2000 lépésnyit ment déli irányban, Isaszeg faluhoz érkezik, s a völgygel együtt a folyómeder is nyugatra fordul és az isaszegi és a péceli malmokhoz zúdul, s azokat nem annyira a víz bőségevel, mint gátak szorításában hajtja egy halastóból leeresztve. Ugyanis ott egy tágas halastavat létesítettek az alatta fekvő malmok nagy hasznára. Péceltől ugyanazon az úton halad tovább Csabához, e szláv településhez, ahol szintén malmokat hajt. S nem kevésbé hasznos a malmok hasznára, amikor Keresztúrhoz ér. E falu alatt már lassanként tágul a völgy, a közbeékelődő síkság fél mérföld szélességbe távolítja el a dombokat.”²⁰ A továbbiakban részletesen végigtekintem a Bél Mátyás által említett folyásirányt, kiegészítve a különböző forrásokban és a térképeken előforduló adatokkal.

Gödöllőnél a patak elfolyik a Budára vezető nagy országút és egy kettős körtefa mellett, tudjuk meg a középkori adatokból.²¹ A XVIII. században Szada és Gödöllő között egy téglavetőt (*Ziegelhütten*) jelölnek az első katonai felmérés térképszelvényén.²² A patak átfolyt a településen, majd a Felső major és Alsó major, Kecskés, Rőges, Szélhát, Szöllőkalja dűlőket érintve dél felé haladt.²³ Pesty Frigyes helységnévtára alapján még ide vehetjük a Malom dűlőt is, ahol a Fiók-Rákos-patak medre található.²⁴ Áthalad az Ilka majoron, ahol a gödöllői uradalomnak voltak halastavai, majd kenderföldek mellett érkezett Isaszegre. A végig mocsaras parttal jelölt Rákos-patak itt fordult nyugati, utána újra déli irányba a Pesti úti dűlő és az Öreg hegy szorításában.²⁵ Közvetlenül a falutól délre vezet át a Rákos-patakon a Pest–Hatvan vasútvonal sínjárja egy hídon.

A patak újabb dél felé fordulása után érkezik Pécelre, ahonnan kiér a Gödöllői-dombság hegyei közül és a Szurdok nevű mély, szoros úton átfolyva már síkságon folytatja útját.²⁶ Ezt a részt nevezi Evlia Cselebi Malomvölgyének.²⁷ Pécelen, a vasútállomásnál egy nagyobb nádas tavat képez a Rákos-patak,²⁸ majd a Major-

20 *Bél*, 1977. 23–24. p.

21 *Bakács*, 1982. 195. p.

22 HL I. Katonai felmérés XV. 19. (1783)

23 OVL 6. 10. 1. 124.

24 *Pesty*, 1984. 145. p.

25 HL III. Katonai felmérés 5063/1 (1882–83).

26 *Pesty*, 1984. 275. p.

27 *Evlia Cselebi*, 1908. 107. p.

28 *Galgóczy*, 1896. 2. p.

hegytől délre elfolyva érkezik Rákoscsabára.²⁹ Rákoskeresztúrtól északra fekszik a Rákos medre, lapályos rétek mellett a XIX. század végén három malmot hajtott.³⁰

Elérkeztünk a pesti határhoz, illetve a Pesti-síkságnak azon részéhez, ahol a Rákos-patak folyik végig. A Rákos-patak vidéke a Pesti síkságon, a Cinkotára vezető úttól a torkolatig már a középkorban is mocsaras terület volt. Hasonló állapot uralkodott a torkolat és Pest város északi határa között, a mai Vizafogó helyén. A Györffy György által rekonstruált, XIV. századi Pest megye térképen³¹ jól látszik az ártér mocsaras területe, valamint az a fattyú Duna-ág, amelyet a későbbi időkben Rákos-ároként neveztek a források és a Rákos-patak torkolatától Pest város déli határáig folyt.

A XVII–XVIII. századi természeti környezet megrajzolásához is térképeket hívhatunk segítségül. Bél Mátyás leírásában olvashattuk, hogy a Rákos mocsarakat, tavakat képezett, miközben a pesti, illetve a cinkotai és a palotai határon végigfolyt. Ha hihetünk a Belitzky János által rajzolt térképnek³² akkor a Büdös-tó, Rence-sziget, Nádas-tó, Kerek-tó mellett haladva érkezett a Rákos-patak a Dunához. A XVIII. század második feléről három térkép összehasonlítása hozhat eredményeket a pesti határ bemutatásában. 1764-ből a Waczpaur Lénárd által másolt Pest határtérkép,³³ 1787-ből az I. katonai felmérés vonatkozó szelvényei,³⁴ valamint a Budapest Főváros Levéltárában található, az 1780-as években készült, Pest környékét a katonai táborhelyek szempontjából bemutató térkép.³⁵ Mindhárom ábrázoláson kivehető, hogy a Rákos-patakot hosszan elnyúló, nagy kiterjedésű mocsarak kísérik. Ebben a helyzetben érdemes megfigyelni a gazdálkodási tevékenységeket, hiszen a kaszálók mellett malmokat is felfedezhetünk. A malomtulajdonosok tavakat képeztek és onnan, egy csatornán és zsilipen keresztül zúdították malmaikra a vizet, így érve el nagyobb teljesítményt.

A Paskál-malom (a források Paschgall-malomnak hívják, a tulajdonos neve után) környékén is hasonló vízi munkálatok folytak, egy ún. *Mühl-Garten* (malomkert) segítségével a patak medrét ketté választották és egy mesterséges tavat is készítettek. Ezeket a munkálatokat az I. katonai felmérésen is megfigyelhetjük, igaz nem

29 *Pesty*; 1984. 314. p. és HL II. Katonai felmérés XXXIII. 50.

30 *Galgóczy*; 1876–77. III. köt. 159. p. és HL II. Katonai felmérés XXXIII. 50.

31 ÁMTF 505. p.

32 *Belitzky*; 1936. 135. p.

33 Régi térképek, 1994. 17. p.

34 HL I. Katonai felmérés XV 19.

35 BFL XV 16. b. 221.

ilyen részletes bemutatással, de világosan látszik a patak medrének két részre választása a malom hasznára. A Paskál-malom melletti felduzzasztásánál 1823-ban³⁶ és 1902-ben is kiterjedt kaszálókat és réteket jelölnek a térképek.

A Paskál-malom vidékétől kissé délebbre, a Belitzky által Rence-szigetként említett természeti képződményt láthatjuk. Itt a Rákos-patak medre szintén két ágra szakadt, így alkotva szigetet. Állt egy malom itt is, amelyet Pest város malmaiként nevez meg Waczpaur térképe. Igaz a malom csak a XVII. század végétől 1770-ig volt a város tulajdonában, utána Irányossy Antal birtokába került és hívták a XIX. század elejéig Irányossy-malomnak.³⁷ A II. katonai felmérés szelvényén 1861-ben Rákosi-malom elnevezéssel illetik. A Rákos-patak ezen szakasza szintén mocsaras terület volt, amelyet kaszálóként használtak. A patak két ágát Régi Ároknak és új vízvezető ároknak nevezi meg egy térkép a XIX. század közepén.³⁸

A területen, amely a mai Kerepesi és Veres Péter utak találkozásánál fekszik, a XIX. század végére a Rákos-patak két ága által bezárt vidék, már nem sziget jellegűt öltött, hanem egy tavat képezett. 1895-ben ezt a kisebb állóvizet Zsivora-tóként nevezték.³⁹ Környéke nádas, mocsaras rész, amelynek beépítésére 1908-ra került sor.⁴⁰ 1937-re teljesen eltűnt a tó és helyén az ún. Rákosgyöngye strandfürdő húzódott. Érdekes, hogy egy árapasztó csatornát⁴¹ építettek egészen a volt Zsivora-tóig a mederrel párhuzamosan.⁴² Napjainkban is létezik még mindkettő vízmeder.

Az említett térképeken is kivehető az egykor itt működő Sárgacsikó csárda, amely nagyjából a mai Cziráki út — Veres Péter út találkozásánál feküdt. Ezt az építményt egy XVIII. sz. végi térkép is jelöli, *Ragoscher Würshaus* néven.⁴³

Bél Mátyás a Rákos-patak jellemzésénél csak a malmok sokaságáról, hasznukról tudott beszámolni, különösebb természeti megfigyelést csak akkor tesz, mikor azt írja, hogy a patak nem túl bővizű és sok helyen felduzzasztják, azért, hogy az említett malmokat hajtja.

36 BFL XV 16. d. 241.

37 BFL IV 1215. f. 7. köt. 3. p.

38 BFL XV 16. b. 229/6.

39 BFL XV 16. c. 251/28–46.

40 BFL XV 16. c. 251/30–40.

41 Árapasztó csatorna: „(vizg.) a különálló műtárgyként épült árapasztót köti össze az alvizzel. Rendszerint nagy esésű nyílt csatorna, amely vízsugárterclőn vagy energiatörőn át csatlakozik az alvízi mederbe. Ha a vízszintkülönbség kicsi, közvetlenül köti össze a felvizet az alvizzel.” Műszaki Lexikon I. köt. 144. p.

42 BFL XV 16. c. 251/77–41.

43 BFL XV 16. b. 221.

Az állatvilágról szolgáltatott becses információk mellett megtudjuk, hogy a pesti határban 3 mérföldön keresztül folyt a Rákos, mocsarakat, tavakat képezett: „Teknősbéka és angolna páratlan bőséggel fordul elő a tavakban és mocsarakban. Mert ha az esztendő szárazabb, kevesebb az ivadék, s különösen az angolnák, úgy tűnik teljesen hiányoznak. Pedig valójában nem tűnnek el, hanem a mély iszapban húzódnak meg, aztán amikor a mocsár újra nedvesebbé válik, ismét felszínre jönnek. A hálnak ez a nem eléggé szembeűnő szokása a szakértők számára is csodának tűnik. Egy könnyű mozdulattal ugyanis a félretolt iszap «ásott» halakat szolgáltat.”⁴⁴ Azonban ezen a mocsaras vidékeken a Rákos már nem tűri meg a rákokat, pedig innen kapta nevét is, viszont a forrás vidékén, „a gödöllői és isaszegi földön kiváló rákokat nevel, amelyek nemcsak a dunait múlják felül, hanem azokkal is kiállják az összehasonlítást, amiket a hegyes vidék patakjaiból nyernek. Ugyanis csak kevés és emberi kézzel ültetett füzesek között folyik, s nincsenek sem gyöke-
rek, sem kövek, amelyek kedvenc tartózkodási helyei a rákoknak, hanem sima, lágy területen folyik, s azokat is, amiket a Dunából kap, megfojtja vagy visszakereszti.”⁴⁵ Bár bizonyos állatok szívesen éltek ezekben, a pesti határban lévő mocsarakban, azok „illata” bizony nem lehetett kellemes az arra járók számára, hiszen Galgóczy is a patak folyásának ismertetésekor csak a Gödöllőtől Keresztúrig terjedő szakaszcól állítja, hogy „kellemes völgye van.”⁴⁶

Salamon Ferenc Budapest történetében is olvashatunk a Rákosról, hiszen Bélhez hasonlatosan ő is megrajzolta a patak természeti képét. „Pest síkságán egy-két patak is húzódik végig, melyek közül a legnevezetesebb a Rákos patak, amelyről a térség is kapta nevét. Ez egy kisded korában már vénségre jutott folyó. Lassúságban vetekedik a nagy folyamokkal. Nagy áradási nincsenek, de nem is szárad ki. A legnagyobb szárazságban is malmokat hajt. Meglátszik rajta, hogy egész melléke homok és kavics, mely a legnagyobb záporok vizének is tetemes részét talajvíznek tartja meg, s magának a Rákosnak medre is telhetetlen szivacs, mely sokat elnyel. De viszont a forrásul szolgáló talajvizei soha ki nem fogynak. A medrét is határunkban, úgy látszik maga ásta. Hajdani hatalmasabb vizek árkába vette magát, s csak dunai torkolata közelében kellett neki egy futó homok dombsoron keresztül ennie magát. Ingovány, mocsár, s ennek kíséretében tőzeg az ő produktuma. Így a földművelési szakban legfelebb kaszálókra volt alkalmas a partja.”⁴⁷

44 *Bél*, 1977. 30. p.

45 *Uo.* 23. p.

46 *Galgóczy*, 1876–77. II. köt. 83. p.

47 *Salamon*, 1885 I. köt. 14. p.

A tűzegképződést egyébként a korabeli munkák mellett a sajtó is említette. A Rákos-patak mindkét partján a Duna és a Paskál-malom között volt található tűzeg, minőségéről megjegyezték, hogy jó tüzelőanyag, mert kevés föld van benne.⁴⁸

Összességében elmondható, hogy a Rákos-patak kapcsán a szerzők kiemelik, hogy rengeteg malmot hajt. Igaz, hogy lassú folyású, de gátak segítségével zúdítták a malmokra vizét. Megtudjuk, hogy halastavakat is alakítanak ki a medréből, nem szárad ki, ingovány és mocsár szegélyezi útját, így igencsak alkalmas kaszálónak a terület.

A Rákos-patak és vízgyűjtő területe történeti földrajzi vázlata a XX. század közepéig

*A Rákos-patak és vízgyűjtő területe a középkorban*⁴⁹

A honfoglalás idején az ideérkező magyar törzsek valószínűleg lakatlanul találták a Pesti-síkságot. Szláv jelenlétre csak Pest megye északi részén következtethetünk a helynevekből (Isaszeg a szláv megtelepedés legdélibb határa!).⁵⁰ A legtöbb község neve az Árpád-korban élt személyekről kaphatta nevét. Az itt keresztyülvezető utak a magasabban fekvő, homokos dombvidék patak völgyeiben haladtak a dunai gázlókhöz.

Anonymus szerint mikor Árpád vezér és a főemberek közös elhatározással kivonultak az egykori Csepel-szigetről, akkor tábornokot ültettek Soroksáron túl egészen a Rákos vizéig, majd miután látták, hogy minden irányból biztonságban vannak és semmi sem fenyegeti őket, átkeltek a Dunán.⁵¹ A Névtelen által elbeszélte történetből, amelyben saját korának, azaz a XII. század végének és XIII. század elejének természeti viszonyait vetíti ki a honfoglalás idejére, egyértelműen következik, hogy megtelepedésre felettébb alkalmas terület volt a Rákos-pataktól délre eső mocsaras vidék, melyet könnyen lehetett védeni.

⁴⁸ Szabó, 1858. 13. p. és Gall, 1839. 641. p.

⁴⁹ Az ókorból vannak arra adatok, hogy a Rákos-patak mellett védelmi rendszert építettek ki a rómaiak. A Duna és a Rákos összefolyásánál egy őrtornyot, hidfőállást emeltek, amelynek elsődleges célja, hogy a Duna bal partján előretolt állása legyen az aquincumi helyőrségnek és polgárvárosnak. Kaiser-Póczy 1985. 10. p.

⁵⁰ Makkai, 1958. 60. p.

⁵¹ SRH 1999. I. köt. 94. p.

A középkori okleveles anyagból a Rákos-patak-menti települések birtoklástörténeti adatai mellett a falvak malmaira⁵² vonatkozóan maradtak fenn feljegyzések.

A legelső adat, mely egyben Pest⁵³ nevének első említése is, 1061-ből származik, mikor Ottó somogyi ispán a zselicszenjakabi apátság alapítólevelében⁵⁴ felsorolta a monostor birtokait, köztük az ún. „*insula Pest*”-et is. Ez valószínűleg arra a Pest közelében lévő szigetre vonatkozik, mely a Duna és a mai Nagykörút vonalán futó Duna-ág által bezárt terület volt. Györffy négy település létét tételezi fel a szigeten: Pest, Újbécs,⁵⁵ Jenő,⁵⁶ és a mai Egyetem téri lakott hely. Itt kapott tehát a zselicszentjakabi monostor földet, szőlőt, szőlőművest, malmot, molnárt, halászoikat.⁵⁷ Az említett malmot nem a Rákos-patak hajtotta, hanem a fattyú Duna-ágban folyó víz vagy maga a Duna.⁵⁸

Reyhel Sebald 1464-ben *szadai* és vereasegyházi birtokainak felét zálogba vetette, utóbbit a Rákos folyón lévő malommal együtt 250 aranyforintért. Nem dönthetjük el teljes bizonyossággal, hogy hol lehetett ez a malom, hiszen lehet, hogy a Sződ–Rákos patakon állt, mely forrás Szadától keletre eredt és Vereasegyház, Vácrátót érintésével érte el a Dunát. Nem valószínű azonban, hogy egy malom állt volna a Rákos-patakon, közvetlenül a forrásvidéken, hiszen itt még nem volt akkora a patak vízhozama, hogy egy malmot hajtani tudott volna. A második katonai felmérés térképszelvényei alapján, azonban feltételes választ adhatunk a kérdésre, hiszen itt világosan látszik egy Szadai Malom elnevezésű objektum, amelyet a falutól nyugatra, a Szadai víz nevű patak hajtott. A malom egyébként már az első katonai felmérés térképén is szerepel (1783), ott azonban nem adtak neki semmilyen nevet.⁵⁹

52 Valószínűleg a vízimalmok a Karoling-uralom alatt, a VIII–IX. században jelentek meg a Dunántúlon. Emellett szól, hogy az egyes alkatrészek (zsilip, csatorna, gerendely) szláv jövevényszavak. KMTL 441. p.

53 Pest bolgár eredetű szó, kemence, barlang jelentéssel. Kiss, 1978. I. köt. 261. p.

54 A témához ld. még: *Kumorovitz*, 1964. 80–81. p. A szerző kifejti véleményét, hogy nem valószínű, hogy királyaink vadászterületükön, a Csepel-szigeten ilyen korán adományoztak volna, akár egyháznak is birtokot. Ezt a birtokot a monostor későbbi oklevelei nem említik.

55 Újbécs a Parlamenttől délre, keleten a Nagymező utca vonaláig létezett falu. ÁMTF 552. p.

56 Jenő északi határosa Újbécsnek, kb. a Margit-híd pesti hídfőjénél feküdt. *Gárdonyi*, 1940. 18–19. p.

57 *Írásné*, 1983. 33. p. és *Györffy*, 1973. 269. p.

58 ÁMTF 536. p. Cinkotát, Szentmihályt és Farkashalmot (a mai Sashalom) is az oklevelekben a Rákos partján fekvőnek mondják, ennek az a magyarázata, hogy a középkorban a mai Szilas-patakot is Rákos névvel illették.

59 HL II. Katonai felmérés XXXIII. 49. Gödöllőről a felmérést egyébként 1855-ben készítették cl.

1352. október 28-án Budán Szécsényi Tamás országbíró bizonyította, hogy a váci káptalan Dénes fia Györgyöt a Poháros Péter által neki adományozott *gödöllői* birtokrészbe beiktatta. Ez alkalommal végezték el a birtok határjárását. „A határ a Rákos (Rakus) folyónál kezdődik a Budára vivő nagy út mellett (...) A határ ezután egy kettős körtefához ér, amelyet *Ykerkurthulefa*-nak neveznek, s ezalatt új földhatárjelet, majd kelet és nyugat közti területen áthaladva a Rakus folyónál új határjelet emeltek.”⁶⁰ Tehát láthatjuk, hogy a gödöllői birtokrész határjárásakor kétszer is találkozunk a Rákos-patakkal, de egyszer sem valamilyen kimondott objektumhoz (pl. malomhoz, átkelőhelyhez) kötve, annyit azonban megtudunk, hogy a Rákos valahol a Budára vivő országút mellett folyt el, valamint, amint a szövegből egyértelműen kiderül, a Rákos közelében van György gödöllői birtokrészének és Besnyő községnek határa.

Egy 1344-es adat szerint a Körtvélyes birtok a Rákos-patak közelében Pécel, Dusnok⁶¹ és *Isaszeg* szomszédságában feküdt,⁶² és ennek a birtoknak 1373-ban végezték el a határjárását. Ebből megtudjuk, hogy *Kurthuelies* határa egy *Gewgogatha* nevű malomgátnál kezdődött,⁶³ tehát biztosan következtethetünk arra, hogy a Rákos-patakon a XIV. század közepén már létezett malom.

1347-ből adatunk van *Pécelen*, a Rákos-patak által hajtott ún. alsómalomról és seregély fogó helyről is.⁶⁴ Újabb bizonyítéka ez az intenzív rákosi malomhasználatnak, hiszen ha szó esik egy alsómalomról, akkor feltételezhetjük egy felsőmalom létét is. 1356-ból újabb adat található a péceli malomra: Szécsi Miklós országbíró ítéletlevelében a Péter fia Pál özvegye, Katalin és Péceli Péter közötti perben az asszonynak ítélte Pécel negyedrésztét, a malom és a vadászat jövedelmének negyedével.⁶⁵ 1359-ben Ugrin fia Miklós országbíró hasonló tartalmú oklevelében újra olvashatunk a péceli malomról. 1411-ben újfent megjelenik egy péceli malom, melyet a Rákos folyó hajtott és pereskedtek érte.⁶⁶ A „nagy kérdés”, hogy egy malmot hajtott-e a patak Pécelnél vagy feltételezhetünk esetleg több malmot is a Rákoson? Sajnos források híján a kérdést nem lehet egyértelműen eldönteni.

60 *Bakács*, 1982. 195. p.

61 A XIX. század közepén arról számoltak be Pécel lakói, hogy a „Szilas völgy dülő; szántó föld, rét és legelő, — ezt a dülőt keresztül hasítja mélyen egy szoros út Dusnok-nak hívják.” *Pesty*, 1984. 275. p.

62 *Bakács*, 1982. 172. p.

63 Uo. 250. p.

64 Uo. 183. p.

65 Uo. 209. p.

66 Uo. 345. p.

Fontos kérdés, hogy hol terült el az országgyűlések színhelyeként emlegetett Rákos mezeje. Bocatius János művében említi Rákos-mezejének a helyét. „Olvasmányaimból ugyanis, meg hallomásból már régen tudtam, hogy a töröktől elfoglalt Pesttől nem messze elterülő síkságot nevezik Rákos mezejének, ahol egykor a hatalmas teljében lévő Magyarország, amit Caesar is írja a gallok szokásáról, fegyveres gyűléseket szokott tartani, akár királyt akartak választani, akár az ország elleneségei ellen indítandó háborúról akartak tárgyalni.” Sajnos a forrás nem határozza meg a pontos helyszínt, csak azt, hogy Pesthez közel lévő sík területéről van szó.⁶⁷ Györffy igen tág területet ért rajta, a mai VI., VII. és VIII. kerületet.⁶⁸ Mindenképp megállapítható, hogy a Duna és a Rákos-patak között neveztek a középkorban latin kifejezéssel *campus Rakus*-nak. A hely pontos meghatározásához nyújthat adalékot, hogy 1307-ben a magyar főurak és főpapok oklevelében azt olvashatjuk, hogy a ferences templom (azaz a mai Ferenciek tere) a Rákoson állott (*apud ecclesiam beati Petri in Rakus*), ezzel valószínűleg a már említett fattyú Duna-ág, a Rákos-árok közelségére utaltak és nem a patakéra. Kiegészíthetjük megállapításainkat azzal, hogy a Rákos-mezőn a patak dunai torkolata, Pest város lakott részei és Kőbánya által bezárt területet értették.⁶⁹ A XIII–XV. században 35 országgyűlést tartottak a Rákos-mezőn, melyek közül huszat április–május folyamán hívott össze a király.⁷⁰ Az elsőt 1277-ben tartották, ekkor nagykorúsították IV. Lászlót, míg az utolsóra 1540-ben került sor, amikor Szapolyai János Zsigmondot választották meg királlyá. Ez a terület mezőgazdasági művelésre alkalmatlan volt, kaszálónak használták az itt birtokos margitszigeti premontreiek és apácák is.⁷¹

A Rákos-patak és vízgyűjtő területe a kora újkorban

A XVII–XVIII. században is megjelenik a Rákos-patak különböző forrásainkban. Bocskai István 1605. novemberében a Rákos-patak partján ült tábort és Bocatius János, aki jelen volt a fejedelem és a török követek találkozásánál, így számol be az eseményről: „Leereszkedünk egy patakhoz, vize kristályosan tiszta, kellemes. Itt a határ — mondja a Fejedelem. A mai napon senki nem lépheti át ezt a folyót! Ez a

⁶⁷ Szakály, Bocskai 64. p.

⁶⁸ ÁMTF 551. p.

⁶⁹ Gárdonyi, 1940. 23–24. p. Salamon Ferenc szerint a „nemesség tömegei kétségkívül a mai országot vonalán túl elterült mezőn tanyáztak jobbra és balra a mai Kerepesi úttól.” Salamon, 1885. II. köt. 306–307. p.

⁷⁰ Gaberdeén, 1916. 21–22. p.

⁷¹ Gárdonyi, 1940. 23–24. p.

Rákos, erről nevezték el ezt a helyet.”⁷² Béltől, aki Bocatius művét felhasználva írt a találkozóról, megtudjuk azt is, hogy a Rákos olyan „tisztá vizű folyómeder”, amelynek partján a török követek üdvözölték Bocskait.⁷³

Rendkívül izgalmas kérdés a *pesti határ* azon részének sorsa, mely a Rákos-patak folyása, a Cinkotára vezető út és a keresztúri földek között húzódott. A rákosi rétek hatalmas jelentőségűek, hiszen a terület kaszálásra, legeltetésre és az állatok Rákos-patakon való itatására is kiválóan alkalmas volt. A pesti törökök a Rákos-patak mindkét felén kaszáltak szénát a lovaik számára és ők is voltak a vidék tulajdonosai, ahogyan arról tanúk is beszámolnak: „a török minden esztendőben kijött zászlókkal és a keresztúri határtól fogvást az egész Rákos mellékin, egészen addig, ahol a Dunába szakad az Rákos, tilalmazó jeleket csinált az réteken.”⁷⁴ Nem egy török úr volt ennek a hatalmas területnek a birtokosa, hanem közösen birtokolták. A kaszálást pedig alacsonyabb rangú pesti törökökkel, rácokkal vagy a környező falvak magyar lakosságával végeztették el. Példa erre, hogy a monori török úr is kaszáltatott a Rákos rétején és jobbágyaival hordatta be a szénát Pestre. Elképzelhetjük, hogy kaszálás idején több, a mezőgazdasági idénymunkából élő dolgozó lakott a Rákos-patak partjain. Tudjuk, ha lejárt a jó kaszálás ideje, akkor a törökök árendába adták a területet. A bérbe vétellel főleg a cinkotai lakosok éltek, viszont így is bérleti díjként minden harmadik boglyát be kellett szállítani Pestre, a törököknek.⁷⁵

Nemcsak a kaszálás, hanem a legeltetés is jellemző volt a Rákos-patak partjain. A legjellemzőbb, hogy a juhokat Kőbányáig, a Kerek-halomig, az ún. Büdös- és Fehér-tó környékéig vitték és a Rákos-patakban itatták.⁷⁶ A török birtokba vette az üllői és gyömrői utak mellett a Kákás-, és a Békás-tó, a Látó-hegy és a Ceglédi-halom környékén elterülő réteket is. Nemcsak a törökök, hanem a környező falvak magyar lakosai is jártak a rákosi rétekre legeltetni, a marhákat a Rákosban itatták meg, főleg miután nyáron lekaszálták a réteket. Igaz ehhez külön engedélyt kellett kérni a Pestet és környékét birtokló töröktől, valamint fizetni nekik a rákosi réteken való kaszálásért, legeltetésért cserébe.⁷⁷

A Rákos két partja körül a török kiűzése után is lángholtak a viták a pestiek, valamint a szentlőrinci és a cinkotai földesurak között. Egyrészt vitát váltott ki a guba-

72 Szakály, Bocskai 66-67. p.

73 Bél, 1999. 89–90. p.

74 Belitzky, 1936. 114. p.

75 Uo.115. p.

76 A tavak elhelyezkedésére ld. a Belitzky által rekonstruált pesti határtérképet: uo. 135. p.

77 Uo. 112–117. p.

csi határban lévő Büdös- és Fehér-tó hovatarozása. Egy alsónémedi lakos vallotta, hogy falujuk bírta a szentlőrinci pusztát és a marhákat a Fehér-, és Büdös-tó közötti réteken a török idejében is legeltették. Egy másik tanú szerint egészen Kőbányáig, a Rákos-patakig hajtották a marhákat és senki nem tilalmazta nekik ezt a tevékenységet.⁷⁸

A Rákos-patak Cinkota felől való részét a cinkotaiak használták, a Rákos-patakon lévő hidat, a víznek mind a két részéről a cinkotaiak tartották pallóval.⁷⁹ Létezett egy kiemelkedő terület a Rákos mentén a cinkotai úton: a Rence-sziget, melynek hovatarozása szintén kérdéses volt, akárcsak a Török istrázsa (ma: Törökőr), amely Pest, Keresztúr és Szentlőrinc hármashatára volt. A pesti határ olyan óriási kiterjedésű terület volt, amelynek hovatarozása a török kiűzése után is vitás kérdés volt. Több évtizedes pereskedés után, amelynek fő tétje Kőbánya és az ottani szőlők voltak, került a vidék 1738-ra érvényes bírósági döntés alapján Pest város tulajdonába.⁸⁰

Károlyi Sándor, amikor „az Rákos körül való mezők” felégetésére indult a következőket írta: „jobb fenevadak lakják hazánkat, mint német, az eb.”⁸¹ Utalva arra, hogy nemcsak az idegen hadak (török, tatár, német) okozott pusztítást a háborúk során, hanem a magyarok is, akiknek terve az volt, hogy Erdélyig csalogatják Herbeville császári csapatait és az addig vezető utat teljes pusztasággá teszik. 1705. szeptember 16-án kelt át a császári hadvezér a Dunán, Budánál. Pálffy János tábornok a dunántúli, megsarcolt falvak élelmiszer-készletével segítette, így hat napra elegendő kenyér- és lisztkészlettel indult útnak. Minden egyes császári századnál volt egy kézimalmom, számítva arra, hogy a vidéken található gabonát meg tudják örölni, azonban ezek a malmok hamar elomlottak.⁸² Károlyi Sándor feladata volt, hogy a rákosi mezőket és az itt található malmokat égesse fel, a lakosságot telepítse ki, a marhákat hajtsa el, az élelmiszer-készleteket hordja el vagy semmisítse meg.⁸³ Herbeville seregével három napig pihent Rákos mezején, majd tábornok bontott és szeptember 19-én alig pár kilométernyi menet után Rákoskeresztúr és Rákoscsaba között, a patak partján pihent meg.⁸⁴ Valamikor szeptember hónap folyamán égethette fel Károlyi a rákosi malmot.⁸⁵ Tudjuk, hogy Rákóczi Ferenc az

78 *Borosy-Kisfaludy-Szabó*, 1999. 155–156., 273–274. p.

79 *Belitzky*, 1936. 129. p.

80 *Uo.* 134. p.

81 *Kosáry*, 1965. 54. p.

82 *Perjés*, 1963. 85. p.

83 *Markó*, 1935. 47. p.

84 *Uo.* 48. p.

85 *Nagy*, 1957. 143. p.

égetésekről nem a legnagyobb elismeréssel szólt, de egy-egy ilyen akciónak a stratégiai eredményei akár nagyobbak is lehettek, mint a gazdasági, politikai hátrányai.⁸⁶

1668. június 26-án Hanvay Ferenc kérésére *Gödöllőn* tanúkihallgatást tartottak a gödöllői és a szadai határ ügyében. A 36 tanú vallomása nyomán felvett jegyzőkönyv arra kereste a választ, hogy a múlt évi határjárást vajon a valós határok mentén végezték-e. Ebből megismerjük a két falu közötti hányott határokat: Gárdonyivölgy, Ág-erdő, Köles-tető, Lázár útja, Paszagh-völgy,⁸⁷ Közép-mál. A tanúk egyöntetűen vallották, hogy a Sárközy István által 1667-ben végzett határjárás nem a valóságnak megfelelően zajlott. Sajnálatos, hogy a tanuvallomásokban Szada és Gödöllő határjárásakor a Rákos-patak forrását nem említik.⁸⁸

Isaszegen a török összeírások szerint 4 malomkerék működött a 16. században, a malmok melletti tó jövedelme pedig 1580-ban 50, míg 1590-ben 150 akcse jövedelmet hozott. A falu egyébként az 1559-es és az 1560-as összeírás szerint is szultáni hász birtok.⁸⁹ 1700-ban végezték el Isaszeg és *Pécel* között a határjárást. A határ a Bodzás-bokornak mondott résznél kezdődik, mert itt található három falu, Pécel, Isaszeg és Tarcsa határa. Szó esik arról is, hogy a Rákos-völgyben fut a határ egészen a Szilas-völgy bizonyos részén állított malomig.⁹⁰

Pécelen is működött malom a török összeírások szerint, ahol egész évben járó malomkerekek dolgoztak, 1546-ban, 1562-ben és 1590-ben 4, 1580-ban pedig 5 darab.⁹¹

A törökkorból adatunk van egy *Csabán* működő malomról. Itt egy háromkerekes vízimalmot hajtott a Rákos, melyről a török adóróvó feljegyezte, hogy az Széchy Tamás malma. Ezek szerint már Mohács előtt dolgoznia kellett a malomnak, hiszen a Széchyek már régóta birtokolták Csabát. Ezután a malom után 1546-tól évente 75 akcse (kb. 1 magyar forint) illetéket szedtek be. A malom mellett még létezett egy halastó is, melynek elnevezése a török forrásban Rákos-tó és kincstári tulajdonban van. A tóból kifogott halak felét szedték adóba, mely 1546-ban 300 akcsét tett ki. A malmot később is összeírják, tehát folyamatosan működött, míg a halastónak ez az első és egyetlen említése.⁹² Nem véletlen, hiszen a malomnak háborúban óriási a

86 *Perjés*, 1963. 73. p.

87 Valószínűleg a Pazsaki-forrásról van szó.

88 *Borosy–Kisfaludy–Szabó*, 1999. 57–64. p.

89 *Káldy-Nagy*, 1985. 319–320. p.

90 *Borosy–Kisfaludy–Szabó*, 1999. 176. p.

91 *Káldy-Nagy*, 1985. 483–484. p.

92 *Vass*, 1972. 96. p. és *Káldy-Nagy*, 1985. 168–170. p.

jelentősége. Ha nem dolgozik malom, nincs liszt és kenyér, így egész területeket lehetett éhezteni.⁹³

A Pest vidéki pusztákat, köztük a *Keresztúr* mellett is, javadalombirtokból kincstári birtokká alakították és egy-egy török főtiszt bérbe vette és önálló gazdálkodásba fogott, mégpedig a dús réteken szarvasmarha-tenyésztésbe kezdett. Gyümölcsöző lehetett a területen az állattenyésztés, hiszen az állatok itatásával keveset kellett törődnie, azt a Rákos vizében bármikor megtehetette.⁹⁴

Evlia Cselebi török világutazó a XVII. század közepén kereste fel a hódoltsági területeket, így többek között a *Rákos vidékén* is járt és leírta emlékeit erről a tájról. Az író beszámol egy különösen veszélyes helyről a Rákos-völgyében, mely valahol Pécel és Isaszeg között lehetett és minden hithű muszlim számára veszélyt rejtett magában: „Pestről északi irányban kimenvén, Alláhban bízva, a Pest és Kecskemét között elterülő síkságon haladtunk át és Szenkotár (Cinkota) faluhoz értünk. A Rákos folyó partján háromszáz házból s három templomú magyar falu, Buda alá tartozó rájáival. A Rákos folyó északról a Felső-Magyarországhoz tartozó Fülek vára hegyéből jön és itt áthaladván, Vác vára és Pest vára között a Duna folyóval egyesül. Innen kelet felé menvén, Tarcsai (Csíktarcsa), Köröztös (Keresztúr), Csapa (Csaba), Piecsel (Pécel) falukon áthaladva, Malomvölgye (*Dejirmen dereszi*) nevezetű szorosba jöttünk. Szűk, mocsaras, átkos leshely ez, mert a hitetlenek itt leshelyeket készítenek s Allah szolgáit elfogják. Mi a környékbeli leshelyeket kikémlelvén, szerencsésen keresztülmentünk.”⁹⁵ Pesty helységnévtárából próbálhatjuk meg azonosítani az Evlia Cselebi által említett helyet. „Szurdok: ezen szélesen nyúló magas hegy egyik csúcsát Isaszeg felé keresztül metsző mély, szoros út” — írják a péceli lakosok.⁹⁶

Akárcsak a pesti határban, a Rákos-patak a torkolattól délre is árteres, mocsaras területeken folyt keresztül. A torkolat pontos helyének meghatározásához egykorú térképeket kell segítségül hívnunk. Egy 1825-ös ábrázoláson látható, hogy a Rákos-patak és a Duna találkozása pontosan a ma már megszűnt Fürdő-sziget⁹⁷ magasságában, a pesti parton volt.⁹⁸ A torkolattól délre elterülő mocsaras területen a

93 *Takáts*, 1907. 144. p.

94 *Vass*, 1972. 90. p.

95 *Evlia Cselebi*, 1908. 107. p.

96 *Pesty*, 1984. 275. p.

97 Valójában egy zátony, amely a Margitszigettől északra, a Népszigettől délre, az Óbudai-szigettől keletre volt található a Dunában.

98 MOL S 12 Div. XIX. No. 16:1. Ez a térkép a mai Szilas-patakot nevezi Rákos-pataknak, míg a dolgozatom témáját képező vízfolyást nem illeti névvel.

Vizafogó volt. Itt helyezkedtek el a város téglavetői, amelyeket a térképek is jelölnek. A Rákos-patakon a váci út is átvezetett, találkozásuknál mindegyik általam használt térkép hidat ábrázol a torkolat közelében. A patak jobb partján az említett hídtól keletre két ház is található, amelyek feltehetőleg az Ördög-malomhoz tartoztak,⁹⁹ az egyik egy „Korcsma”, mellette egy „Mulatóház” van.¹⁰⁰

A torkolattól északra a térképek az ún. *Juhász Földeket* jelölik, a színes ábrázolásokon zölddel festik, jelezve, hogy a terület legeltetésre, kaszálásra is alkalmas.¹⁰¹ Az 1825-ös térképen a torkolattól északra erősen mocsaras, kissé bokros területet jelöl a szerző, Ludwig Berger hajózási mérnök. Szerepel rajta valamiféle duzzasztógát és töltés, de közelebbi magyarázat nélkül.¹⁰² A torkolattól északra már a XVIII. században létezett a váci út mentén, a Dunához közel a Határ csárda (*Hotter Würtshaus*).¹⁰³

A Rákos-patak még a Váci úttal való találkozása előtt kettévált. Az Ördög-malom a patak jobb partján helyezkedett el, vele szemben a bal parton az Ördög-domb emelkedett.¹⁰⁴ A patak két torkolati medre az 1860-as években készült II. katonai felmérés szelvényein is jól látszik. Az északi medret Kösörűs-árok (*Schleifer Graben*), míg a délit Ördög-árok (*Teufels Graben*) névvel illették.¹⁰⁵

Röviden áttekintve az eddig ismerteket, emlékezhethünk, hogy a pesti határt a Rákos-patak mentén végig nádas–vizes rétek, mocsarak kísérték egészen a torkolatig. A patak északnyugati irányát a homokbuckák elhelyezkedése szabta meg, csekély eséssel gyakran elposványosodva folyt végig ezen a területen a Rákos és ágakra szakadva érte el a Dunát. A legnagyobb „tavak”: Kerek-tó, a mai Rákosrendező pályaudvar környékén, a Nádas-tó a palotai határnál, a mai Béke úttól délre (2 km hosszú és 200 méter széles volt), a Csikós-tó (más néven Horgos-tó) és a cinkotai határ mellett lévő Büdös-tó.¹⁰⁶ A Rákos-patak rendszeres kiöntései a réteken alkalmat nyújtottak a kaszálásra, igaz nagy károkat okozva, míg két kaszás után egy kocsi szénát adott egy rét, addig kiöntés után négy kaszás után adta meg az egy kocsit, tudjuk meg egy 1720-as adatból.¹⁰⁷

99 MOL S 12 Div. XIX. No. 34. (1834-ből).

100 BFL XV 16. b. 241/5.

101 MOL S 12 Div. XIX. No. 34. (1834), MOL S 12. Div. No.88. (1845), MOL S 11 No. 1963. (1846).

102 MOL S 12 Div. XIX. No. 16:1.

103 HL I. Katonai felmérés XV 19. és BFL XV 16. b. 221.

104 BFL XV 16. b. 241/5. A térképet Vörös László készítette 1833-ban.

105 *Bp. csatornázása*, 1972 172–73. p. és a HL II. Katonai felmérés.

106 *Nagy*, 1957. 162. p.

107 Uo. 162. p.

A Rákos-patakon, a pesti határban lévő szakaszán, a XVIII. században történtek meg az első szabályozási munkálatok, lecsapolások, felmérések. Az egyik legfontosabb munkálat a Rákos-árok rendbetétele volt. Általában száraz volt, ezért volt német neve *Graben*, azaz árok, csatorna. Ha nagy esőzés volt vagy kiöntött a Duna, megtelt vízzel, komoly öntözési értéket jelentve így a Pest környéki majorságok számára. Annak érdekében, hogy állandóan vízzel legyen tele építették meg az 1750-es években az ún. víza fogói csatornát, mely a Rákos-patak torkolatától húzódott a Rákos-árokig, azaz a Rákos-patak vize egészen a mai Boráros térig lefolyt, így biztosítva a rendszeres vízellátást.¹⁰⁸ Elnevezése is erre utal Waczpaur Lénárd¹⁰⁹ térképén: *Canalis ex Rakoss*. A torkolattól délre szántóföldek húzódtak a mocsaras részek mellett a mai Lipótváros területén. A szabályozatlanság miatt gyakori áradások színtere volt ez a terület. Az agyagos talaj és a Duna közelsége kiváló lehetőséget nyújtott tégláégetésre, így nem véletlen, hogy itt volt az invalidusok és a város tégláégetője is.¹¹⁰

Az Ördög-malomtól délre eső terület azonban további szabályozásra szorult. Balla Antal Pest megyei mérnök erőfeszítései is erre irányultak az 1780-as években. A Rákos-patak Ördög-malom felé vezető szakasza összeszűkített mederben folyt és a malom ill. a zsilib akadályozta a víz szabad lefolyását, ezért a víz a malom alatti mocsaras területre ömlött vissza. Balla javasolta a meder kiszélesítését, valamint egy nagyobb csatorna építésének segítségével gondolta a mocsarak felesleges vizét a Dunába vezetni. Ennek eredményeképp épült meg az a csatorna, mely a vizet a Csikós-tó déli és nyugati részén vezette a Dunába.¹¹¹ Ilyen kisebb-nagyobb levezető csatornák (ún. *demissoriumok*) épültek 1760 és 1780 között a Paskál-malomtól délre eső területeken is.¹¹²

A csatornaépítésekkel egyidejűleg zajlottak a töltésépítési munkálatok is. 1768-ban a Rákos-patak menti postaút mellett (ma: Külső-Jászberényi út) egy 4 öl széles 200 öl hosszú töltésszakaszt újjítottak meg, valamint 1775-re a Paskál-malom

¹⁰⁸ Polónyi, 1961. 245. p.

¹⁰⁹ A térkép 1764-ben készült, rajzolója, Waczpaur Lénárd pesti szervita szerzetes volt. Régi térképek, 1994. 16. p.

¹¹⁰ Nagy, 1957. 156. p.

¹¹¹ Polónyi, 1961. 249–250. p. Ne felejtsük el, hogy ezzel a mederszélesítéssel csökkent a malomok teljesítőképessége, mivel a csatornákkal elvezették a vizet, tehát a város jövedelme is előbb-utóbb csökkent. Nagy, 1957. 163. p.

¹¹² A szentlőrinci, gubacsi pusztákon, a határ déli részén ilyen munkálatok nem folytak. Természetesen mindezek a munkálatok a pesti határban csak úgy mehettek végbe, hogy egy rendkívül hosszú per nyomán a Rákos-patak mindkét partja Kőbányával együtt Pest város birtokába került 1738-ra.

és Keresztúr közötti szakaszon egy 3846 öl hosszú töltést építettek.¹¹³ A rendkívül fontos munkálatok arra irányultak, hogy a Rákost kísérő, gazdagon kaszálható réteket megvédjék.

A XIX. század közepéig, feltöltéséig létezett a Pestet körülvevő csatorna, amely a középkori fattyú Duna-ágból alakult ki, mindezt Waczpaur 1764-es térképe, az 1787-es I. katonai felmérés, és egy XVIII. század végi ábrázolás is világosan mutatja. Ez a csatorna 1833-ban a következő helyek mellett haladt el, illetve folyt rajtuk keresztül. A Rákos-árok, miután a Vizafogó mocsaras területén végigfolyt, érkezett a Szerviták kaszálója, Pacsirtamezei kertek vidékére, azaz nagyjából a mai Aradi utca, Nagykörút találkozásához. Itt továbbhaladva folyt el a Pacsirtamező utca (kb. mai Andrássy út) alatt. Egy híd ívelt át fölötte, akárcsak a Kerepesi út, az Üllői út és a Soroksári út esetében.¹¹⁴ A Soroksári gát (*Damm*) északi végénél halad el a *Rákos Graben*, amely a dunai torkolathoz nagyon közel van. Ez a terület nagyjából a mai Boráros tér és környéke, ahol a gát és az árok találkozásánál lakóházakat láthatunk.¹¹⁵

A Rákos-árok vízzel feltöltve is gondokat okozott, ugyanis a kiépülő külvárosok első csatornahálózata 1750 után a Rákos-árokba torkollott, melyben a sár és piszok akár egy öl magasságban is felhalmozódott. Nagyon fontossá vált, hogy a Rákos-árkot állandóan megtisztítsák a szennytől. Természetesen ugyanígy kellett ügyelni a már említett vizafogói csatornára is.

A városfal és a Rákos-árok között kertek, míg a Rákos-patak partján majorok¹¹⁶ helyezkedtek el. Természetesen ezen majorok elhelyezkedését a víz közelsége szabta meg, mivel öntözéshez, állattartáshoz állandó vízre volt szükség, melyet a szabályozott, immár vízzel telített Rákos-árok biztosított, de a majorok tulajdonosai a Rákos-patakot is igénybe vették. Példaként említhető, hogy a jelenlegi Király utca és a Nyugati pályaudvar között tíz major volt a Rákos-árok áradásos vonala mellett a XVIII. század végén, melyeket felső majorok névvel illeltek. A Király utca első neve is *Ober meyerhof weeg* volt.¹¹⁷

A szabályozási munkálatok eredményeire mutatnak rá az 1751-es hadgyakorlatra való előkészületek során készített felmérések is. Részletes beszámoló készült 1750-ben a hadgyakorlat táborozási helyének kijelölése érdekében, melyet valaho-

113 Polónyi, 1961. 250. p.

114 BFL XV 16. b. 241/5. Ez a térkép nem nevezi meg, csak *Csatorna* névvel illeti.

115 MOL S II No. 1359.

116 A major alatt a város falai közül kiszorult gazdasági udvart kell értenünk, ahol a polgárok földműveléshez szükséges szerszámaikat, állataikat tartották. Nagy, 1957. 151. p.

117 Uo. 151–152. p.

vá Keresztúr, Kőbánya és a Paskál-malom környékére terveztek. Egyik legfontosabb kérdés az ivóvíz volt, vagyis az, hogy a közelben folyó Rákos-patak vize iható-e? Langer Ferenc katonai mérnök járta be a területet és jelentette a nyáron sem kiszáradó Rákosról, hogy „vizét a környező mocsarakból beszívargó lé kissé poshadó ízűvé teszi ugyan, de (...) a víz iható és egészségre ártalmatlan.”¹¹⁸

A pesti telekkönyvekből megtudjuk azt is, hogy Pest város határában a Rákos-patak több malmot is hajtott. Egyet a váci és palotai úton fekvőnek mond, szemben a Dunával, melynek első tulajdonosa Mathias Döppel volt, tőle került át a malom Franz Scopek és Jacob Teyfl birtokába.¹¹⁹ Utóbbi névről kapta ez a malom az Ördög-malom elnevezést a XVIII. század elején. Később Eleonóra Scopekin, majd Anna Barbara Scopekin örökölte. 1782-ben vásárlás útján került át a szlavnicai Sándor-család tulajdonába.¹²⁰

A XIX. században már Paskál-malomnak hívott őrlőalkalmatosság a telekkönyvi bejegyzés szerint először Jacob Herzog tulajdonában volt, onnan került előbb Georg Paschgall, majd Anton Paschgall kezébe 1802-ben. A telekkönyv egyébként a következőképpen fogalmaz, amikor a malom és a hozzá tartozó telek pontos helyét határozza meg: „*Ein Mühl-gründt über den fluss Rakos an dem Majorother weeg ligend*”.¹²¹ Nemcsak ez a forrás, hanem több szerző is folyóként nevezi meg a Rákos-patakot. Ennek oka, hogy a XVIII. században kiterjedt vízfolyás volt, amely gyakori kiöntésével nagy területeket vont víz alá. Létezett egy malom a kerepesi úton, nem messze Kőbányától, melynek korábbi tulajdonosa Antonius Massl volt, majd tőle került a város birtokába és ez lett a városi malom.¹²² 1770-ben Irányossy Antal vásárolt meg 10.100 forintért, akitől Keglevics Ádám vette meg, végül 1802-ben gróf Festetics János lett a birtokosa, ő már 30.000 forintért jutott a malom birtokába.¹²³

A Rákos-völgy újjátelepülése igen hamar lezajlott, a Rákóczi-szabadságharc idejére már mindegyik helység ismét lakott volt. A szabadságharc hadi eseményei után a konszolidálódott helyzetben már semmi sem zavarta a Rákos-menti települések gazdálkodásának újra indulását. A XIX. századra valamennyi Rákos-patak melletti helység megtalálta saját arculatát. A községekre jellemző ismereteket, tevékenységformákat pedig a helységnévtárak szerzői mutatták be. Rengeteg szó

118 Polónyi, 1961. 248. p. és BFL IV 1202. c. Int. a. a. 3373. és 3381.

119 BFL IV. 1215. f. 7. köt. 1. p.

120 Uo.

121 BFL IV. 1215. f. 7. köt. 2. p.

122 Uo. 3. p.

123 Uo.

esik ezekben a művekben a határhasználatról, a falvak mezőgazdaságáról. A korábbi időszakokról ilyen pontos összefoglalásokat és részletes leírásokat nem ismerünk. Ebben a fejezetben a vázolt változásokat vesszük sorra.

Szadát, régi–új földesurai a török után felerészben a váci püspökség, a másik felében a váradi káptalan birtokolták. Bél Mátyás 1730 körül azt írta, hogy a falu vegyes lakosságú, innen tudjuk, hogy idegen nemzetiségű, szláv lakosok is érkeztek Szadára.¹²⁴ A XIX. században Szada határát homokosként írta le Fényes Elek, szántóföldje, rétje kevés volt. Fő gazdasága nagy szőlőhegyében állt, amely igen becses fehérbort termett. A gyümölcsstermesztés és azzal való kereskedés tette ki a szadaiai fő jövedelmét.¹²⁵ „A szadai bor több évtized óta jó nevet vívott ki s mint kellemes italu, tartós fehér asztali bor különösen Budapesten kedvelik”, jegyezte fel a XIX. század második felében Galgóczy Károly.¹²⁶

Gödöllőn 28-ról 176-ra emelkedett 45 év alatt a faluban lakó családok száma, így nem véletlenül olvashatjuk Bélnél, hogy népes falu, magyar lakosokkal, homokos szántófölddel, északra eső szőlőkkel, vidám, kedves fekvéssel. Grassalkovics Antal, a neoaquistica bizottság elnöke 1723-ban vette meg az első birtokrészeket a későbbi uradalomból, majd Bossányi Krisztina halála után 1748-ra teljesen a Grassalkovics-család lett Gödöllő földesura. Az általa 1735 és 1759 között építtetett kastély több híres vendéget is fogadott. 1751-ben Mária Terézia és Lotharingiai Ferenc, a Pest melletti Rákos mezején tartott katonai hadgyakorlat megsemmisítésekor, a gödöllői kastélyt tisztelte meg látogatásával. A kora éjszaka, a kastély kertjében megrendezett vacsorát 70000 gyertya világította meg, „nappali fényességet teremtve.”¹²⁷ Grassalkovics Antal kezdte meg a kálvária építését is, amelyet végül fia fejezett be 1775-ben. „A kálvária alatt egy 1200 akós víztartó van, hová a papsági forrásból vezették a vizet s ez jelenleg is a kastély vízvezetékének a reservoirja.”¹²⁸ A leírás újabb példát kínál arra, hogy lássuk, hogyan lehetett a Rákos-patak vizét különböző célokra használni. Lipszky Jánosnál Gödöllő mezőváros (oppidum), mely rangot a XVIII. század második felében Grassalkovics Antal fejlesztő tevékenységének köszönhetően nyerte el.¹²⁹

A XVIII. századi urbáriumokból világosan kiderül, hogy minden Rákos-parti településen működik a patak által hajtott vízimalom. Gödöllőn „az mélt. uraság

¹²⁴ *Bél*, 1977. 68. p.

¹²⁵ *Fényes*, 1851. IV. köt. 51. p.

¹²⁶ *Galgóczy*, 1876–77. III. köt. 132. p.

¹²⁷ *Virág*, 2001. 91. p.

¹²⁸ *Ripka*, 1896. 149. p., *reservoir*: víztároló medence (fr.)

¹²⁹ *Lipszky*, 1808. 212. p.

engedelméből egy vízimalmot, két kerekőt bírnak köz-szükségünkre, akinek censusa e koráig el engedtetett, ez a malom nem a gödöllői határban, hanem az Egerszegi pusztán vagyon. Ez előtt mintegy 30 évvel (1730 körül) volt a gödöllői határban malma a községnek az uraság engedelméből, és ehelyett adattatott a mostani, egerszegi malom.”¹³⁰

A Rákos-patak és vízgyűjtő területe az újkortól a XX. század közepéig

Gödöllőről az olvasható Fényesnél, hogy magyar mezőváros — érdekes, hogy Galgócynál kevés némettel vegyült magyar mezővárosként szerepel —, erdőktől és szőlőhegyektől környezett regényes völgyben. Szántóföldjei homokosak, melyeken rozst, kukoricát, burgonyát termesztene, de a gyümölcs és szőlőtermesztés jelentősebb. A kerti veteményeket a Rákos-patak vizéből öntözték. 1851-ben özvegy herceg Grassalkovich Antalné szül. hg. Eszterházy Leopoldina után gróf Viczay Károly lett a birtokos, aki azt még ugyanazon évben báró Sina Györgynek adta el, majd 1864-ben került egy belga bankhoz a város és az uradalom.

Az 1868. évi V. tc. értelmében az uradalomnak újabb tulajdonosa lett: az uralkodó.¹³¹ Ezt követően Gödöllőn olyan változtatásokat eszközöltek, mely a Rákos-pattakkal is kapcsolatban volt és emelték a város szépségét, hangulatát. „A gödöllői a régi iskolából új divatossá alakított kert, a vele régen kapcsolva volt, ma már megszűnt vadaskert kiszakítása után most 107 holdra terjed, hattyús és halas tóval is ellátva, melyhez a rajta keresztül folyó Rákos-patak szolgáltatja a vizet.”¹³² Az Isaszeg felé folyó Rákoson, a határban két vízimalom létezett, melyek mindegyike felett egy halastó volt, ezek a malmok már a török idejében fennállottak — állítják a szerzők.¹³³ Wellmann Imre monográfiájából tudható, hogy „A gödöllői és isasze-

130 Wellmann, 1967. 162. p. Az urbárium 1760-ban készült.

131 1868. évi V. tc.: „A gödöllői uradalomnak megvételéről és a koronai javak állományába sorolásáról. A magyar koronai javak után a megszüntetett úrbériség váltásdíja, valamint a szőlő-dézsma váltásdíj és egyéb államjavak értékesítése fejében befolyt pénzeszszegek egy részén megvett, és a Gödöllő mezőváros, Kerepes, Dány és Isaszeg helységek határaitban fekvő majorsági birtokokból s ezek tartozmányaiából, továbbá: az egerszegi, besenyői, babati, szent-györgyi, nyíregyházai, szent-királyi és kis bagi pusztákból álló gödöllői uradalom, a fennálló hazai törvények, jelesen az 1439: XVI. t.c. 1 § és az 1514: I. és II. t. cikkelyek értelmében Ő császári és Apostoli királyi Felsége legkegyelmesebb megegyezésével, az elidegeníthetetlen magy. királyi koronajavak állományába felvétetik, és ezen minőségében beczikkelyeztetik.” Magyar Törvénytár 1896. 369. p.

132 Galgóczy, 1879. 491. p.

133 Fényes, 1851. II. köt. 53–54. p. és Galgóczy, 1876–77. III. köt. 165–171. p.

Tabula Hungariae de Friskit.

HASONMÁS TÉRKÉP
© Cartofil, Budapest, 2003 (www.cartofil.hu)
ISBN 963 9521 16 7 CM

halastavak az udvar és a papok szükségleteit szolgálták, bennük főleg kárászt és pontyot fogtak, de a [18]70-es években vizát és tokot is hozattak beléjük.”¹³⁴

Isaszeg Bél szerint Gödöllőtől keletre terült el a Rákoson túl, amelynek bal partját foglalta el. Lejtős fekvésű, kies és erdős határral, a talaja szívós, nehéz művelésű volt.¹³⁵ Grassalkovics Antal az 1730-as évek második felében szerezte meg Isaszeget. A Rákos-patak egyik áradása után 1730-ban a megye rendelkezéséből kőhidat építettek, ugyanis ezen a ponton haladt át a királyi út Pest felé.¹³⁶ Az isaszegi urbárium a következők állítja: „Köz javunknak mondhattuk, hogy jóllehet az 1734-ik esztendőbeli contartactus mellett egy vízi malmot határunkban fölállítván, sokáig bírtuk, s annak a gáttját a mélt. uraság azon okból, hogy gedellői malmainak káros volt, elrontatta, következendőképp azon malmunkat haszontalanná tette, mindazon által issaszeghi 3 vízi malmai közül az egyikét, úgy mint legh alsót, nékünk engedte használni esztendőbeli 30 ft. árendáért, az iránt 1764-ik esztendőben instantiánkra ki adott kegyes resolutio szerint. — Ehez járul, hogy előbbeni említett malmunknak elrontásával rétecskét nyertünk, mellyen kívül vagyon minden gazdának a marasztokban (értsd: a Rákos kiöntési területén) rétye, mellyeket, ha a víz föl nem önti, kétszer is lehet egy esztendőben kaszálni.”¹³⁷ Világossá válik tehát egyrészt, hogy a Grassalkovics-uradalomnak több malma is volt Gödöllőn, melyek hozama visszaesett az isaszegi községi malom miatt, másrészt, hogy az uradalom három vízimalmot bírt Isaszegen, melyből egyet a falunak engedett használni. Isaszeg ekkoriban magyarosodni kezdő tót falu, amely a gödöllői uradalomhoz tartozott a XIX. század közepén. A határ keleti és nyugati része homokos, déli része agyagos volt, rozst, zabot termeltek, illetve dohányt. Isaszegen is kihasználták a Rákos-patak áldásait, így nagy kaszálók voltak a patak mentén, kerti veteményesek sorakoztak a víz mellett.¹³⁸

Pécelről Bél Mátyás azt írja, hogy magyar falu, a Fáyak birtoka, illetve házasság révén a Rádayaké.¹³⁹ A Rákos-patak folyik el alatta, halastavak és malmok számára szolgáltatja vizét s öntözi a bőven termő réteket. „De a helység határa is szemet gyönyörködtető. A másutt kopár dombok itt fával borítottak. A közöttük lévő veté-

134 *Wellmann*, 1933. 159. p.

135 *Bél*, 1977. 69. p.

136 Uo.

137 *Wellmann*, 1967. 175. p.

138 *Fényes*, 1851. II. köt. 142. p. és *Galgóczy*, 1876–77. III. köt. 164. p.

139 *Virág*, 2001. 136–137. p. A kastélyt 1722 és 1730 között építtette Ráday Pál. 1825-ben tűzvész áldozatává vált, 1872-ben a Kelecsényi-család birtokába jutott és őslattuk megindult a nagyszterű építmény romlása. (Szerencsére a híres könyvtár 1861-ben a Dunamelléki Református Egyházkerület tulajdona lett, így a gyűjtemény egyben maradt.)

sek, szőlők nagy változatosságban díszítik a határt, amely részben homokos, de földművelésre alkalmas.”¹⁴⁰ Az urbárium szerint Pécelen „Tek. Ráday Gedeon úr részről negyed része helységünknek egy vízimalomnak fele jövedelmét, 11 forint 25 dénár, úgy más uraktól egy negyed résznek jövedelmét azon vízimalomnak 50 forintokban bírván aznak is köz-hasznát szükségünkre fordítjuk.”¹⁴¹ Pécelről egy-behangzóan állítják a falu leírói, hogy a sok úri lak a vasútról¹⁴² nézve városias külsőt kölcsönöz neki. A Rákos a falu alatt éppen a vasúti indóháznál nádas tavat képez. Erről Galgóczy meg is jegyzi, hogy legkevésbé sem szolgál a község ékeségére. De a nagyon szép kilátást dicséri, hiszen a szőlőhegyről a Rákos kiszélesedő völgyére és az átellenes Sukoró-hegyre csodálatos a panoráma.¹⁴³

Csaba sik területen fekszik, itt-ott erdővel, földesura a Laffert-család volt.¹⁴⁴ Amikor elkészült a falu urbáriuma, a fogatkozások között a következők szerepelnek: réteiben a Rákos vize áradáskor sok kárt okoz, s mint országút melletti helyet, sűrűn terhelik katonai átvonulással és fuvarral.¹⁴⁵ A nagy kiöntésekkor a Rákos hol iszappal borította el a réteket, hol a már rendben heverő boglyákba rakott szénát sodorta magával. A Rákos-patakon annyi malom volt, hogy az előttük felduzzasztott víz a malmok után a lejjebb levő falu kaszálójára, réteire jelentett nagy veszélyt.¹⁴⁶ Csabán a földesúr Laffert Ignác kapitány egy régi malmát bérelte harminc forintért a község a XVIII. század közepén, míg a robotkötelezettségek között 1745-ben szerepelt a főúri malom rendbetartása, a vámgabona Pestre szállítása a főúri és a községi malomból.¹⁴⁷ Elmondható, hogy Csabán is legalább két malmot hajtott a korszak végén a Rákos. Csaba kevés némettel vegyes magyar község a XIX. század második felében. A föld nagyobb része rozstermő fekete homok volt, jó gabonatermő. Levegője egészséges, sok juhot táplált, réteji termékenyek és természetesen a Rákos vízimalmokat (3 molnár dolgozik, 5 segéddel) hajtott — olvashatjuk az egykorú leírásokban.¹⁴⁸

¹⁴⁰ Bél, 1977. 70. p.

¹⁴¹ Wellmann, 1967. 179. p.

¹⁴² A Pestet Losonccal összekötő, a Rákos völgyében húzódó vasutat 1863 és 1867 között építette a Magyar Északi Vasúttársaság. A Pest–Hatvan vasútvonalat 1867. április 2-án nyitották meg. *Vasúttörténet*, 1995. 164. p.

¹⁴³ Fényes, 1851. III. köt. 214. p. és Galgóczy, 1876–77. III. köt. 162–164. p. és Galgóczy, 1896. 2. p.

¹⁴⁴ Bél Mátyás így írja: Laferti birtok. Bél, 1977. 70. p.

¹⁴⁵ Felhő, 1971. 150. p.

¹⁴⁶ Wellmann, 1967. 32. p.

¹⁴⁷ Felhő, 1971. 150. p.; Wellmann, 1967. 180. p.

¹⁴⁸ Fényes, 1851. I. köt. 193–194. p. és Galgóczy, 1876–77. III. köt. 160–162. p.

Keresztúrnak, melynek földesura Podmaniczky János volt, szintén nagy gondot okozott a Rákos rendszeres kiöntése.¹⁴⁹ Bél szerint a falu annyira esik Csabától, mint amennyire Csaba Péceltől. Itt kezdődtek a pesti határ bőven termő kaszálói. Magyarok lakták részben a földbe ásott helyeken, a barlanglakók szokása szerint, de voltak a faluban magasabb házak is.¹⁵⁰ Keresztúron a földesúr, a Podmaniczky-család engedelméből egy malma volt a községnek, melynek hasznát közszükségre fordították.¹⁵¹ Az Országos Vízügyi Levéltár egyik térképén a keresztúri malmok neveit is megismerjük. Létezett a pesti határ mellett a Határ vagy Felső malom, a község közelében a Tó középmalom, a legdélibbet Alsó malom elnevezéssel illeték.¹⁵² A keresztúri és a péceli molnármesterek egy önálló céh felállításával szerettek volna kiemelkedni a kontársorból. A Helytartótanácsához küldött folyamodványukhoz mellékeltek a környék földesurainak ajánlását is, így gr. Thoroczkay Teréziát is, aki „pétzeli jóságainak arendatora és plenipotentariusza” volt és igazolta, hogy a nevezett molnárok nemcsak a vízi- és szárazmalmok készítéséhez, hanem az ácsmesterséghez is értenek.¹⁵³ Kérték, hogy a pesti molnárcéhhez kapcsolják őket, mint filiálisokat, azonban arról nincs tudomásunk, hogy a kívánt privilégiumokat, az önálló céh ismérveit megkapták-e. Valószínű a váci céh filiálisai lettek.¹⁵⁴ Keresztúr vegyes tót–magyar–német községként szerepel Fényes Elek helységnévtárában. Rétjei a Rákos melletti lapályon terültek el és jól termettek, bora pedig annyira becses volt, hogy a pestiek a kőbányai bor helyett ezt vették meg inkább. Itt állt Podmaniczky János kastélya, melynek nagy kiterjedésű kertje volt, ahol a Rákos-patak folyt keresztül. Szép halastava és árnyékos fasorai kellemes helyé varázsozták a települést. A patak a XIX. század végén három malmot hajtott és a falu felső végén kiképzett tavon télen jégtermelés folyt. Ez utóbbi nagy hasznot hozott, hiszen a kőbányai sörgyár használta fel.¹⁵⁵

Létezett a Rákos-patak folyása mentén, a mai Rákosfalva területén is egy település, amelyet már Lipszky János is megemlít *diverticulum et molendinum* (puszta és malom) néven, sőt Nagy Lajostól megtudjuk azt is, hogy ezen a Rákos nevű tele-

149 *Felhő*, 1971. 150. p.

150 *Bél*, 1977. 70. p.

151 *Felhő*, 1971. 150–151. p. és *Wellmann*, 1967. 182. p.

152 OVL 6. 10. 1. 386.

153 *Eperjessy*, 1965. 246. p. Több urbáriumban és összeírásban is szerepel, hogy a molnár áccsággal is tartozik szolgálni, mivel eredeti fő foglalkozásuk a malomépités volt. *Takáts*, 1907. 54. p.

154 *Eperjessy*, 1965. 285. p.

155 *Fényes*, 1851. II. köt. 208–209. p. és *Galgóczy*, 1876–77. III. köt. 158–160. p.

pülésen, amelyet *ő praedia et diverticula* fejezetben szerepeltet, szerinte itt 8 házban 85 fő lakott.¹⁵⁶

A XX. században már tervszerű szabályozási munkálatok folytak a Rákoson, emellett léteztek grandiózus, meg nem valósult tervek is. Több olyan eset is volt, amikor a terv készen állt, a munkálatok műszaki leírásai is elkészültek, azonban a kivitelezésre már nem került sor.

Pest város vezetése már a XIX. század elején elhatározta, hogy a Rákos-patak vizével fogják táplálni a posványos és kellemetlen szagú Városligeti tavat. Mint az egykorú forrás is írja, a tó poshadt, bűdös vizének oka, hogy „a víz befolyásához képest kifolyása a lehető legkedvezőtlenebb”. Ha a fákról lehullik a virágzat, olyankor a víz felszíne sem látszik ki. Ha a lehullott virágok lesüllyednek, akkor a vizet is megfertőzik — figyelmeztet a szerző.¹⁵⁷ Mivel mindenképpen szerettek volna gyógyfürdőt építeni a Városligetben, és a kormány erre addig nem adott pénzt, amíg a tó állapotát nem rendezi a város, ezért 1896-ra, a milleniumi kiállítás megnyitására készülődve, sikerült rendezni a kérdést. A Weisz és Kis építési vállalkozók vezetésével a munkálatok, mint egy újságcikk megjegyezte, 1895 novemberében a rossz talajviszonyok ellenére jól haladtak. Reményüket fejezték ki, hogy be is fogják fejezni a kiállítás megnyitásáig.¹⁵⁸ „A patakban (azaz a Rákosban) 3 méter hosszú 0,40 méter magas duzzasztó tereli a vizet 1 méter nyílású zsilipen át a part mellett épített higgasztóba (értsd: iszapfogóba), melyben a víz iszapját lerakván, jut csak a Ligetbe vezető csatornába; a higgasztó 130 méter hosszú és 26 méter széles oldalai ki vannak kövezve, mert az egész talaj futóhomok.”¹⁵⁹ Úgy építették meg az iszapfogót, hogy 3 kamrára osztották, így amikor ki akarták tisztítani csak le kellett zárni az egyik kamrát, míg a másik kettőben akadálytalanul áramolhatott a Rákos vize a tóba. A Városligeti tó állandóan táplált vize pedig a mai Andrassy út és a Szondy utca csatornáin jutott a városi főcsatornába.¹⁶⁰

156 Nagy, 1828. I. köt. 243–251. p.

157 Fegyveres, 1885. 1–2. p.

158 Mihályfi, 1895. 436. p.

159 Bp. műszaki útmutatója, 1896. 80. p.

160 Mihályfi, 1895. 436. p. A Népszava a következőképp emlékezik meg a munkálatokról: „A városligeti tavat a héten ismét lecsapolták. A tó helyét most iszapos gödör és egy pár tóza (sic!) jelzi. A tó fenekén most száz meg száz munkás dolgozik, aki az iszapot elktorja és továbbszállítja. A tónak egész fenekét fehér kavicsréteggel borítják és a tóba a Rákos-patak vizét cserzik be úgy, hogy a másik oldalán kifolyjon. Így a tó vize örökös mozgásban lesz s nem poshad meg soha. A tó fenekét egy pár helyen megmélyítik, úgy, hogy a hajózási kiállítás tárgyai és hajói elhelyezhetők legyenek a tavon.” *Városliget*, 1895. 6. p.

A Rákos-patakkal kapcsolatban még egy grandiózus terv létezett a századforduló környékén, mely csak az első világháború utáni összeomlás nyomán merült feledésbe. A rákosi hajózható csatorna terve már Szemere Bertalan elképzelései között szerepelt, igaz ő még a régi pesti várfal (a mai Károly krt. – Múzeum krt. – Vámház krt.) mentén képzelte volna el. A város terjeszkedése után a terv már az volt, hogy a Hungária körút vonalán kell Pestet hajózható körcsatornával körbeépíteni.¹⁶¹ A csatorna pontosan azt a vonalat foglalta volna magába, ahol egy 1823-as térkép a *Pesther Stadt Linien Graben*-t jelölte. Ez tulajdonképpen az akkori Pestet körülölelő határárkot jelentette, nagyjából a mai Városliget, Orczy-kert, Hungária és Könyves Kálmán körutak vonalán.¹⁶² Végül a századfordulón teljes komolysággal merült fel a Rákos-patak kiszélesítésével létesítendő hajózható csatorna terve. A csatorna részére szükséges területet, egy 70 méter széles és mindkét oldalon 10–10 méteres előkerttel bővített, azaz összesen 90 méter széles parksávról kell gondoskodni a patak mentén. A csatorna célja az volt, hogy Budapest környékén hajózási összeköttetést biztosítson a Duna és a Tisza között,¹⁶³ valamint, hogy a Budapestet körülvevő településeknek a kereskedelembe való bekapcsolását megoldja, olcsó szállítási lehetőséggel.¹⁶⁴ A Rákos-patak vonalát a dunai torkolattól egészen a Csömöri útig, vagy más elképzelések szerint egészen Rákosfalváig és azon túl Kőbányáig használták volna fel. Mindez kb. 18 km hosszat jelentett volna és megoldani tervezték ezzel a Rákos szabályozásának gondját is.¹⁶⁵ Mivel azonban a terv csak terv maradt, ezért a szabályozás is későbbi időre halasztódott.

Fontos munkálat a volt Rákosi rétek mocsarainak lecsapolása és rendbe tétele. Az egykorú forrás siralmasnak jellemzi a terület helyzetét és mielőbbi megoldásokat szorgalmaz. „Az alsórákosi rétek itt vannak a székesfőváros legsötétebb területén, a Városliget, Hungária út, rákosi rendező pályaudvar, a Kerepesi út által körülvárt területen és közvetlen környezetükkel együtt elnyúlnak egészen a város határáig, valahová Pestújhely és Cinkota vidékéig. Vannak itt olyan telkek, amelyek harminc méternél kisebb szélesség mellett vagy másfél kilométernyi monstruozus hosszúságra nőttek. A világ egyik legnagyobb területű városának tizenkettedrésze ez a nagy terület, amely a világtól jóformán el van zárva. A rákosi rendező pu. egyfelől és az új lóversenytér másfelől szinte körülbástyázzák ezt a másfélezer (ponto-

161 Kvassay, 1904/I. 169–170. p.

162 BFL XV. 16. d. 241.

163 A terv szerint egy csatorna húzódott volna a Rákos-patak pesti határától Szolnok környékéig, ahol találkozott volna a Tiszával.

164 Sándor, 1918. 205–211. p.; 209. p.

165 Uo. 205–211. p.; 207–208. p.

san 1522 ha) hektárnyi sík földterületet.”¹⁶⁶ Az áldatlan állapotokra világít rá, hogy a területen csak „lóugrásokkal” lehetett átjutni. Az egyre időszerűbbé és sürgetőbbé váló rendezésre Wurga László műszaki tanácsos készített tervet, melyből „a szegény népről való szeretetteljes gondoskodás mosolyog felénk.”¹⁶⁷ Célja a lakásviszonyok javítása, új telekbeosztás és a Rákos-patak végleges szabályozása volt, legalábbis a pesti határ kezdetétől egészen a torkolatig. 1918-ban a legégetőbb beruházási tervek megvalósítására a főváros 300 millió korona kölcsön felvételét határozta el, melyből 5.920.000 koronát a Rákos-patak szabályozására költöttek volna, de a háborús összeomlás elsodorta magával az elképzeléseket.¹⁶⁸

Nézzük, milyen állapotok uralkodtak 1929-ben a Rákosi réteken! A Paskál-malomnál két patak ömlött a Rákos-patakba, ez a malomtulajdonosnak kiváló volt, mert az alsórákosi rétek lejtettek és nagyobb olvadás idején a víz a malom hajtóműveire zúdult, biztosítva így az eredményes működést. A malom és a szintén itt levő Gál István-féle reszelőgyár berendezései miatt nagy területeket öntött el a víz, amelyet jól szemléltet a leírás. E szerint „... hatalmas területeknek miazmás a levegőjük és bármikor epidémia törhet ki (...). A bolgár kertészek¹⁶⁹ rengeteg trágyát termelnek. Emellett a csatornában ott úszkálnak a fekáliák. A piszkot nem lehet eltakarítani, a kánikulában orrfacsaróan bűzös a levegő és a kutak legnagyobb részének vize ihatatlanul bűdös.”¹⁷⁰ A cikk szerzője felhívja a figyelmet arra, hogy a Rákos-patakot mielőbb egészen a pesti határ végéig szabályozni kell, tehát nemcsak egy megfelelő, kibetonozott medret kell építeni, hanem a csatornázást is meg kell oldani.

Végül elérkeztünk a Rákos-patak fővárosi szakaszának rendezéséhez. Ehhez a munkálathoz 1925-ben fogtak hozzá, amely mintegy öt évig tartott. A mocsaras árterület szabályozása valóban időszerű volt, mind közegészségügyi, mind városrendezési szempontból, ezért a főváros 1925–26-ra 200–200 ezer aranykoronát, 1927-re 100 ezer pengőt különített el.¹⁷¹ A munka során teljesen új medret ástak, melyet 5 méter magas és 2 méter széles betonlapokkal raktak ki a Paskál-malomtól a dunai torkolatig. A munkálatokat Farkas Árpád műszaki tanácsos és Licskó Pál

166 Komor, 1917. 3–4. p.

167 Uo. 4. p.

168 Beruházó program, 1918. 3–4. p.

169 Speciális kisüzemi módszerekkel, melegágyi hajtással és öntözéssel zöldséget termelő kertész. A magas szintű kertészeti kultúrával rendelkező Bulgáriából Magyarországra érkező vállalkozók főleg paprikát, paradicsomot, fejcs salátát és uborkát termesztettek a kedvező piaci lehetőségekkel rendelkező nagyvárosok környékén. Néprajzi Lexikon 1977. I. köt. 316–320. p.

170 Nyígrí, 1929. 7–8. p.

171 Riport, 1927. 7. p.

mérnök vezetésével végezték. Az új meder építése nehéz munka volt, mert az altalaj rendkívül laza és talajvízben gazdag, ezért a meder alatt ún. drainage-csöveket helyeztek el, hogy a talajvizet elvezessék.¹⁷²

A szabályozás eredményeképp 1930-ra 850.000 pengő költségen 3 kilométer készült el a torkolattól visszafelé. A legnagyobb technikai bravúrra akkor volt szükség, amikor a Rákospataki pályaudvar alatt vezették át a patakot. Mivel itt 17 sínpáron naponta 400 vonat járt, ezért oszlopokkal kitámasztották a síneket és 6 méternyire a pályaudvar szintje alatt egy 7 méter széles gödörben helyezték el a 4,4 méter széles és 3,3 méter magas vasbeton burkolatú alagutat, hogy abban a Rákospatak vize tovább folyhasson.¹⁷³

Budapest belterületén a Rákospatak minden tavasszal kiöntött azokon a részeken, ahol a medret még nem szabályozták. Ennek az volt az oka, hogy a patak medre nem volt elég mély és a talaj sem tudta beszívni a hóolvadáskor keletkező nagy mennyiségű vizet. Ilyen esetről olvashatunk 1901-ből: „Nagy riadalmat okozott múlt szerdán Budapest környékén a kis Rákospatak kiöntése, amely hirtelenül megtagadt (sic!) és temérdek kárt okozott. A veszedelem a Szt. László úton támadt, ahol a patak vize átszakította az Állami Vasútak gátját és ellepte az utcát. A házak egy része egy méter magas vízbe került, csak a rendőrség segítségével lehetett sok embert és háziállatot kimenteni. Az ár több gátat is elmosott köztük azt is, amelyen a Váci úti villamos vezet, melynek sínjei a levegőben lógnak.”¹⁷⁴ A főváros környékén és a Rákospataki szakaszán 1940–1941 folyamán olyan nagy árvíz volt, hogy arról külön könyvben emlékeztek meg. 1940 telén a patak medrét rendkívül vastag jégréteg zárta el, amelyet a szél által odafújott hótömeg fedett be. A mintegy 160 munkás a jég kergét a meder közepén egy méter széles sávban kivágta, összetörte és leúszatta a Rákoson.¹⁷⁵ A hóolvadáskor, 1941 tavaszán törvényszerűen jött az árvíz: hiába építettek nyúlágakat,¹⁷⁶ az óriási vízmennyiség, mintegy 8 m³ másodpercenként, még ezeket is túllépte.¹⁷⁷ Hiába tettek 1941 folyamán további óvintézkedéseket. Így a Bonyhádi és a Tihanyi út között árapasztó épült, mely a főmederből elvezette a környék rétjeire a vizet, a Tihanyi és a Kerepesi út között a medret kiszélesítették, a töltéseket megemelték és megerősítették, annyi-

172 Uo. 7. p.

173 *Alagútban*, 1930. 7. p.

174 *Árvíz*, 1901. 255., 258. p.

175 *Bp. árvízvédelme*, 1941. 43. p.

176 Nyúlágat: (vízg.) az árvízvédelmi töltés koronaszintjét meghaladó árvízszint elleni védekezés végett létesült ideiglenes gát. Műszaki Lexikon III. köt. 91. p.

177 *Bp. árvízvédelme*, 1941. 51. p.

ra, hogy akár másodpercenként 10 m^3 vizet is le tudott vezetni. Az ár 1941. február 13-ról 14-re virradó éjjel érkezett, mikor a részben hóval borított vízgyűjtő területre rengeteg eső hullott. Erős olvadás indult meg, majd másodpercenként 12 m^3 víz zúdult a területre. A sikeres védekezésnek köszönhetően teljesen megmentették a Rákos-pataktól délre levő területet az elöntéstől, de csak részben sikerült ugyanezt megtenni az északi résszel.¹⁷⁸ Ugyanezen év nyarán olvashatunk egy engedélyokiratot, amely szerint az Egressy út és a Tihanyi út között a Rákos-patak mentén rendezési munkálatokat végezhetnek a Paskál malomtól a Mirtusz utcai zsilipig. A cél az volt, hogy építsenek egy árapasztó-csatornát az Egressy úttól a vízosztóműig, valamint a Bonyhádi úti kis árapasztót tovább szélesítsék. Ezekkel a munkálatokkal a Rákos-pataknak „másodpercenként 20 m^3 vizet kellett majd elemésztenie.”¹⁷⁹

Láttuk, hogyan próbálta hasznosítani a Rákos-patakot a főváros, miként védekezett ellene árvíz esetén, hogyan szabályozta, most tekintsük át néhány példa segítségével miként történt mindez a Budapesten kívüli Rákos-menti községeknél.

Gödöllőről egy 1899-es műszaki leírásból nyerünk információkat a Rákosra vonatkozóan.¹⁸⁰ Megtudjuk ebből, hogy a gödöllői öreghegyi szőlők tövében, a szadai határ mentén eredő Rákos-patak mennyire elposványosodott és eliszaposodott, a környező lakóházak egyre nedvesebbek lettek. Nemcsak gazdasági, hanem közegészségügyi téren is jelentkeztek a bajok. Ezért határozta el magát Gödöllő város tanácsa a tisztogatási terv végrehajtására. „A munkálatok ily mérvű végrehajtásával a Rákos völgye nem csak a kiöntésektől fog mentesülni, hanem annak elposványosodott részei is használhatóvá fognak válni, és az elposványosodásból származó és a közegészségügyet veszélyeztető bajok is orvosolva lesznek” — szól a nyilatkozat.¹⁸¹ Az ügyiratból megtudjuk azt is, hogy 1900. augusztus 2-án engedélyezte a Budapesti Kultúrmérnöki Hivatal a medertisztogatási munkálatok megkezdését a gödöllői-isszegi határtól felfelé egészen a gödöllői Kecskés nevű dűlőben fekvő végpontig, valamint a Fiók-Rákos-patak¹⁸² teljes hosszában. A munkálatok létesítési, jó karban tartási és felügyeleti költségeit utólagos elszámolás ellenében a Rákos melletti birto-

¹⁷⁸ Uo. 59. p.

¹⁷⁹ OVL 6. 10. 1. 6.

¹⁸⁰ OVL 6. 10. 1. 124. Műszaki leírás 1899. május 3.

¹⁸¹ OVL 6. 10. 1. 124.

¹⁸² Az ún. Fiók-Rákos-patakot említi Pesty Frigyes kéziratos helységnévtára is: „Malom dűllő — a dűllő mentében lévő malmoktól veszi nevzetét — ezen dűllő déli részében van a' harmadik Rákos vize, fiók Rákos név alatt.” *Pesty*, 1984. 145. p. Ez a patak a Gödöllőtől délre ered és az Alsó Malomtól éri el a Rákos-patakot.

kok tulajdonosai arányosan elosztva állták (pl. a Gödöllői Magyar Királyi Koronauradalom is hozzájárult két vízimálna után 1090 forint 6 krajcárral).¹⁸³

Gödöllőn a két világháború között a Rákos-patak segítségével strandfürdőt is terveztek létesíteni. 1925-ben az Öreghegyi Dülő Társaság határozta ezt el, mégpedig azért, mert a Rákos vize mesterséges beavatkozás nélkül célszerűen fel nem használható. A terv szerint a létesítendő strand mind a nyaraló, mind a község állandó lakosainak érdekeit szolgálná. Az egész fürdő Kaffka László földbirtokos Kecskés dűlőben lévő tulajdonán létesülne. Tavasszal és nyáron másodpercenként 2–2,5 liter víz folyna át a fürdőn, míg télen 7 literre emelkedik ez a szám. 1928-ra már megépítették a fürdőt, mert azt az Öreghegyi Társaság átadta a Gödöllő Öreghegyi Blaha Lujza Strandfürdő Rt.-nek, igaz ugyanekkor az orvosi szakvélemény megjegyzi, hogy „a jelenlegi vízeresz (percenként alig 1 hektoliter) a medence ürtartalma mellett közegészségügyi szempontból elegendőnek nem mondható.”¹⁸⁴

A Koronauradalomban a Rákos-patakot többek között halastavak létesítésére is felhasználták volna. Három tó létrehozását tervezték — egy 12 és két 16 holdasat — az ún. Ilkamajori réten, Gödöllő határában. A tavak az Alsó-Malomtól délre kezdődtek volna és Isaszeg határában az uradalom határától északra értek volna véget. Az 1932-ben elkészült tervek szerint töltéseket, duzzasztógátakat, lebocsátó zsilipeket, a halak számára telettető tavakat, hozzájuk csatlakozóan csatornákat építettek volna. Az elképzelések szerint a Koronauradalom volt jogosult a Rákos-patak vizét a tavaszi nagy esőzések alkalmával az engedélyezett vízművek segítségével a meghatározott magasságig felduzzasztani és állandóan ezen a szinten tartani. Fontosnak tartották, hogy a tervezett helyszínről északra már létező halastó¹⁸⁵ vízhasználatának sérelme nélkül kellett a munkálatokat elvégezni, majd minden év őszen a halastavak vizét fokozatosan a Rákoson át leereszteni. Tűrni kellett azt a vízhiányt, amely a Rákos-patak esetleges hatósági rendezése miatt előállhatott, valamint, hogy az említett északabbra lévő halgazdaság a felesleges vizet a tavakon keresztül vezeti le. Tehát a tervek és a műszaki leírás már létezett, azonban egy 1934-es irat beszámol arról, hogy az engedélyes a vízműveket nem építette

183 OVL 6. 10. 1. 124. Engedélyokirat, 1900. augusztus 2. Szerepel az ügyiratban az összes birtokos neve, szám szerint 302, a rájuk eső költségek, valamint az, hogy a Rákos-patak Gödöllőn milyen dűlőkön folyik át (Alsó-Malom-dűlő, Alsó-rét, Felső-Malom-dűlő, Felső-rét, Beltelkek, Rögcs, Kecskés, Székhát, „Szöllőkalja”), természetesen ez a felsorolás délről észak felé értendő.

184 OVL 6. 10. 1. 1764.

185 Ez a tó a Magyar Királyi Állami Baromfitenyésztő Szakiskola tulajdonában volt. OVL 6. 10. 1. 1425.

meg.¹⁸⁶ A fenti munkálatok, bár nem valósultak meg, mégis jó példát jelentenek arra, hogy a Rákos-patak vizét milyen sokrétűen fel lehet használni.

Isaszegen szintén szerettek volna fürdőt létesíteni, mégpedig már 1899-ben. Csáky János molnármester kérelmet intézett az isaszegi képviselőtestülethez, hogy az ő tulajdonát képező és a falun kívül, a Rákos-patak mellett lévő malmánál egy hideg fürdőt nyithasson. És miután a fürdőközönség érdekében szükség lenne egy kocsmára (!) nyitására is, kérte önmaga számára az italmérési engedély kiadását. A testület kiemelte a fürdő létesítésének közegészségügyi szempontból előnyös voltát, de az italmérési jog megadásáról egyelőre szó sem lehetett.¹⁸⁷ 1901. szeptember 21-re a Rákos-patak tisztogatása és fenntartása céljából Pest megye alispánja a Rákos melletti községek képviselőtestületi megbízottjait a péceli község házára hívta.¹⁸⁸ Sajnos a megbeszélés eredményeiről semmilyen dokumentum nem maradt fenn.

1906-ból egy érdekes engedélyokirat szerepel Isaszeg község iratai között. A Rákos-patak bal partján épült egy vágóhíd, melyből egy vízvezető folyóka vezetett a patakba. Ennek a csésze alakú, 15 cm mély, 60 cm széles medernek az volt a célja, hogy a vágóhídi helyiségek felmosásánál elhasznált vizet a Rákosba juttassa. Az engedély nyomatékosan felhívja azonban a figyelmet arra, hogy egy szűrő medencét kell közbeiktatni, nehogy a szerves hulladék bejusson a patakba: „Fertőzött állati hulladékok és fel nem használt víznek a Rákos-patakba való bebocsájtása tilos.”¹⁸⁹

A Rákos-patak egyik nagy előnye volt, hogy télen, amikor befagyott, a meder mellett kialakított tavakban vastag jégtakaró képződött, mely fedezte egy-egy község jégellátását. Isaszegen Meleghegyi József községi mészáros mester javasolta, hogy a községi tavakat nagyobbítsák meg, hogy így telente több jeget nyerhessenek, mert a jégellátás évről évre nagyobb nehézségekbe ütközik.¹⁹⁰

Pécelen a jégverem 1927-ben még a Szemere utca 27-ben volt, melyet a község bérelt,¹⁹¹ majd három évvel később már arról hallunk, hogy a jeget már nem a Rákos-patak befagyott medréből szerezteti be Pécel, hanem a Polgári Serfőző Rt.-től

¹⁸⁶ Uo.

¹⁸⁷ PML V. 1054. Ca. 1. köt. 1899. augusztus 1.

¹⁸⁸ Uo. 1901. szeptember 18. és PML V. 1088. Ca. 2. köt. 1901. augusztus 19. (24/kgy. 1901.) Pécel megbízottjai a tárgyalásokon: Sallai Péter bíró, Arany Gusztáv, Jcszenszky Sámuel és László József voltak.

¹⁸⁹ OVL 6. 10. 1. 685. Az engedélyhez tervrajzot és műszaki leírást is mellékeltek. Az engedélyt végül 1904. január 6-án törölték.

¹⁹⁰ PML V. 1054. Ca. 2. köt. 1913. március 8. (15/kgy. 1913.)

¹⁹¹ PML V 1088. Ca. 7. köt. 1927. augusztus 26. (101/kgy. 1927.)

és vele szállíttatja be a községi jégverembe.¹⁹² A faluban szinte már tragikus állapotokat írtak le a község előljárói az 1910-es évek közepén: „... a Rákospatak, valamint az azzal kapcsolatos malomárok is évek óta tisztítva nem lévén a víznek lefolyása alig van, a víz áll és iszaposodik, a Rákosmenti kertek a nedvesség miatt terméketlenek, a házak falai néhol két méternyi magasságban is átmedvesedtek, — mindezekon felül pedig különösen a békanyálás állóvizek képződése folytán azok kigőzölgése oly romlottá teszi a levegőt, hogy ezzel a közegészségügy a legnagyobb mérvben veszélyeztetve van.”¹⁹³ A Rákospatak rendbe tételét a községben lévő orosz foglyok munkába állításával javasolták. Már Galgóczy Károly is megjegyezte, hogy legkevesébe sem szolgál a község ékességére a vasút és a falu között elterülő nádas mocsár.¹⁹⁴ A péceli közgyűlés 1908-ban foglalkozott a kérdéssel, mert annak „ott léte az emberekre kedvetlenítőleg, az egészségre ártólag s a község fejlődésére bénítólag hat.”¹⁹⁵ Viszont néhány gond is akadt a lecsapolással kapcsolatban. Gazdasági szempontból a tónak nagy haszna volt, hiszen jelentős jövedelmet biztosított bőven termő szénájával és állandó nádkészletével. Kérdés volt, hogy mivel a Kultúrmérnöki Hivatal már 1902-ben tervbe vette a Rákospatak teljes hosszának a rendbetételét, vajon nem fog-e a majdan meginduló munkát ezzel a rendezéssel ütközni.¹⁹⁶ 1937-ben újra tervek készültek a Rákospatak teljes hosszának szabályozására, melyeket a Budapesti Kultúrmérnöki Hivatal 1902-ben beterjesztett javaslatainak felhasználásával állítottak össze. Kincsesbánya ez az ügyirat a kutatónak, hiszen 44 mellékletével részletesen ábrázolja a Rákospatak vízgyűjtő területét, az egyes községek részletes helyszínrajzát is bemutatja, érdekeltiségi kimutatásokkal, malmok hossz- és keresztmetszésvázlatjaival, költségelőirányzatokkal.¹⁹⁷

Végül álljon itt két vélemény a patak károkozásairól és áldásairól az 1920-as évek legvégéről, annak alátámasztására, hogy milyen sokrétűen viszonyultak a Rákospartján élő emberek a vízfolyáshoz. Az idézetek jól szemléltetik a tanulmányban vázolt emberi tevékenységformákat. Az első vélemény a patak árnyoldalait hangsúlyozza: „A gödöllői domboktól elindul egy kis patak és amerre kacskarin-

192 Uo. 8. köt. 1930. augusztus 1. (93/kgy. 1930.)

193 PML V. 1088. Ca. 3. köt. 1915. augusztus 27. (38/kgy. 1915.)

194 Galgóczy, 1896. 2. p.

195 PML V. 1088. Ca. 2. köt. szeptember 9. (33/kgy. 1908.)

196 Uo. Összesen 13 pontban foglalták össze kérdéseiket és aggályaikat az elvégzendő munkálatokkal kapcsolatban a község előljárói határozatukban.

197 OVL 6. 10. I. 385. és 386. A Rákospatak Pest vármegyei szakasz (Isaszeg–Pécel–Rákospesztúr) és mellékágai medrének jókarba-helyezésének terve. (A Belügyminisztérium ezen dokumentumok alapján szakértői nyilatkozatot adott a témában.)

gós útjában elhalad, mindenütt csak az emberek átka kíséri. A Rákos-patak ez melytől egyaránt retteg Gödöllő, Isaszeg, Pécel, Rákoscsaba, Rákoskeresztúr és Budapest lakossága, mert esős időszakokban megduzzad és évről–évre nagy károkat okozva elönti a környéket.”¹⁹⁸ Persze nem mindenki foglalta átokba a patakot, mivel akadtak olyanok is, akik hasznot húztak a vízfolyásból: „A Rákos-pataknak tulajdonképpen csak a környéken élő vízimalmok és jégvermek tulajdonosai örültek, akik a patak szabályozatlan folyású irányát még jobban eltorzították, mert elvezették és felduzzasztották a vizét, hogy a malmot hajtsa, illetve tél idején minél több jeget adjon.”¹⁹⁹

Tanulmányomban igyekeztem bemutatni a patak és az ember eredendő együttélését, ugyanakkor érdekes volt nyomon követni, hogy a főváros terjeszkedésével, az emberek külvárosokba költözésével — elsősorban az állandó kiöntések és a kibocsátott kellemetlen szag révén — miként vált egyre akutabb problémává a Rákos-patak.

Levéltári források jegyzéke

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV 1202/c. Int.a.a.	Pest város tanácsának iratai. Rendeletek és felterjesztések. (Intimata, mandata et representationes, Intimata archivi antiqui.)
IV 1215. f. 7. köt.	Pest város telekkönyvi iratok gyűjteménye. Rákosi malmok, majortelkek, szántóföldek és rétek telekkönyve 1718–1819.
XV 16. b.	Pest szabad királyi város térképei
221.	Pest áttekintő térképei
229.	Angyalföld, Zugló térképei
XV 16. d.	Pest, Buda és Óbuda térképei
241.	Pest–Buda–Óbuda áttekintő térképei

¹⁹⁸ *Alagútban*, 1930. 7. p.

¹⁹⁹ Riport, 1927. 4. p.

- XV 16. e. Budapest (székes) főváros térképei
 251. Budapest áttekintő térképei

Hadtörténeti Intézet, Hadtörténelmi Levéltár (HL)

- XIV. 20., XV. 19., XV. 20., XX. 20. I. Katonai felmérés szelvényei (1782–85)
 XXXIII. 49., XXXIII. 50., II. Katonai felmérés szelvényei (1829–66):
 XXXIV. 50., XXXVIII. 52. Gödöllő és környéke (1855); Pest és környé-
 ke (1861)
 4963/3, 4962/2, 5062/2, 5063/1, III. Katonai felmérés szelvényei (1882–83)
 5065/3, 4962/4

Magyar Országos Levéltár (MOL)

- S 11 Kamarai Térképek
 S 12 Helytartótanácsi Térképek
 P 429 Grassalkovics-család levéltára

Országos Vízügyi Levéltár (OVL)

6. 10. 1. Budapesti Kultúrmérnöki Hivatal iratai 1896–1948.

Pest Megyei Levéltár (PML)

- V. 1054. Ca. Isaszeg nagyközség iratai, Polgári kori iratok, képviselőtestüle-
 ti jegyzőkönyvek, 1899–1949.
 V. 1088. Ca. Pécel nagyközség iratai, Polgári kori iratok, képviselőtestületi
 jegyzőkönyvek, 1889–1949.

Felhasznált irodalom

- Alagútban*, 1930. Alagútban vezetik a Rákos-patak új medrét. In: Magyarország 37. (1930) 249. sz. 7. p.
- ÁMTF Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. köt. Bp., 1998.
- Árvíz*, 1901. Árvíz Budapest környékén. In: Új Idők 8. (1901) 255., 258. p.
- Bakács*, 1982. *Bakács István*: Iratok Pest megye történetéhez: Oklevélregeszták 1002–1437. Bp., 1982.
- Barra*, 1839. *Barra István*: Pest–Pilis és Solt törvényesen egyesült vármegyéknek természettudományi leírása. Pest, 1839.
- Bél*, 1977. Bél Mátyás Pest megyéről. Szentendre, 1977. (Pest megyei múzeumi füzetek X.)
- Bél*, 1999. *Bél Mátyás*: Pest város leírása. Bp., 1999.
- Belitzky*, 1936. *Belitzky János*: Száz év a pesti határ életéből (1663–1756). In: Tanulmányok Budapest múltjából 4. (1936) 111–156. p.
- Beruházó program*, 1918. A főváros új beruházó programja. In: Vállalkozók Lapja (1918) 5. sz. 3–4. p.
- Borosy–Kisfaludy–Szabó*, 1999. *Borosy András – Kisfaludy Katalin – Szabó Attila*: Pest, Pilis, Solt és Kiskun vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. Igazságszolgáltatási iratok I–III. 1661–1720. Bp., 1999. (Pest megyei levéltári füzetek 30.)
- Bp. árvízvédelme*, 1941. Budapest székesfőváros árvízvédelme és az 1940–41. évi árvizek. Bp., 1941.
- Bp. csatornázása*, 1972. *Garami Tibor – Göbel József – Párnay Zoltán*: Budapest csatornázása: Pest város 1847. évi csatornázási szabályrendeletének 125 éves fordulójára. Bp., 1972.

- Bp. műszaki útmutatója*, 1896. Budapest műszaki útmutatója. Szerk.: Edvi Illés Aladár. Bp., 1896.
- Eperjessy*, 1965. *Eperjessy Géza*: A Pest megyei céhes ipar (1686–1872). In: Pest Megye Múltjából 1. (1965) 243–292. p.
- Evlia Cselebi*, 1908. Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664–1666. Ford. és jegyz.: Karácsony Imre. Bp., 1908. (Török–magyarkori történelmi emlékek. Második osztály: Írók)
- Fegyveres*, 1885. *Fegyveres Ádám*: A városligeti tó vizének fel-frissítése, medenczéjének szabályozása, valamint a Rákos-patak vize egy részének ... Emlékirat. Bp., 1885.
- Felhő*, 1971. *Felhő Ibolya*: Mária Terézia úrbérrendezése a Buda és Pest környéki helységekben. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 18. (1971) 121–156. p.
- Fényes*, 1851. *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. I–IV. köt. Pest, 1851.
- Fodor*, 1985. Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1660–1664. Az előszót és a szómagyarázatot írta, jegyz. átdolg.: Fodor Pál. 2. kiad. Bp., 1985.
- Gaberdeen*, 1916. *Gaberdeen Rezső*: A rákosi országgyűlések. Bp., [1916]
- Galgóczy*, 1876–77. *Galgóczy Károly*: Pest, Pilis, Solt törvényesen egyesült megye monographiája. I–III. köt. Bp., 1876–77.
- Galgóczy*, 1879. *Galgóczy Károly*: Budapest és környékének gazdasága és állattenyésztése. In: Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és közmívelődési leírása. Budapest főváros a Magyar Természet-

- vizsgálók XX. Nagy-gyűlésére emlékül. Szerk.: Gerlóczy Gyula és Dulácska Géza. Bp., 1879. 464–528. p.
- Galgóczy*, 1896. *Galgóczy Károly*: Pécel község leírása. Régi és újkori ismertetése a magyar nemzetnek az 1896-iki ezredéves ünnepé alkalmából. Bp., 1896.
- Gall*, 1839. *Gall István*: Torf in der Nähe von Pesth. In: Pester Tageblatt (1839) 71. sz. 641–642. p.
- Gárdonyi*, 1940. *Gárdonyi Albert*: Középkori települések Pest határában. In: Tanulmányok Budapest múltjából 8. (1940) 14–27. p.
- Györffy*, 1973. *Györffy György*: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Főszerk: Gerevich László. [Bp.], [1973.] 217–350. p. (Budapest története I.)
- Horváth*, 1879. *Horváth Farkas*: Vizek szabályozása. In: A főváros és környéke műszaki szempontból. Bp., 1879. 19–34. p.
- Írásné*, 1983. *Írásné Melis Katalin*: Adatok a Pesti-síkság Árpád-kori településtörténetéhez. Bp., 1983.
- Kaiser–Póczy*, 1985. *Kaiser Anna – Póczy Klára*: Budapest római öröksége. Bp., [1985]. 10. p.
- Kiss*, 1978. *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1978.
- KMTL Korai magyar történeti lexikon, 9–14. század. Főszerk.: Kristó Gyula. Bp., 1994.
- Komor*, 1917. [Komor Marcell] Ezrey: Az alsórákosi rétek In: Vállalkozók Lapja (1917) 44. sz. 3–4. p.
- Kosáry*, 1965. *Kosáry Domokos*: Pest megye a kuruc korban. In: Pest Megye Múltjából 1. (1965) 7–94. p.

- Kumorovitz*, 1964. *Kumorovitz L. Bernát*: A zselicszentjakabi alapítólevél. „Pest” legkorábbi említése. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 16. (1964) 48–83. p.
- Kvassay*, 1904/1. *Kvassay József*: Körcsatorna Budapesten. In: Vízügyi és Hajózási Közlemények 14. (1904) 22. sz. 169–170. p.
- Kvassay*, 1904/2. *Kvassay József*: Körcsatorna Budapesten. In: Vízügyi és Hajózási Közlemények 14. (1904) 52. sz. 410–411. p.
- Lipszky*, 1808. *Lipszky, Joannes*: Repertorium locorum objectorumque in XII tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confinium militarium magni item principatus Transylvaniae. Buda, 1808.
- Makkai*, 1958. *Makkai László*: Pest megye története 1848-ig. Bp., 1958.
- Markó*, 1935. *Markó Árpád*: Herbeville marsall útja Erdély felé 1705 őszén. In: Hadtörténelmi Közlemények 36. (1935) 1. sz. 41–62. p.
- Mihályfi*, 1895. [Mihályfi József]: A Rákos-patak bevezetése. In: Építési Ipar 19. (1895) 436. p.
- Műszaki Lexikon Műszaki Lexikon. Főszerk.: Polinszky Károly. I–IV. köt. Bp., 1970–1974.
- Nagy*, 1828. *Nagy, Ludovicus*: Notitiae politico-geographico-statisticae incltyi regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum. 1. tom. Buda, 1828.
- Nagy*, 1957. *Nagy Lajos*: Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 12. (1957) 133–196. p.
- Nemesné*, 1982. *Nemesné Ipoly Márta*: Malmok, gazdasági létesítmények az I. katonai felmérés térképszelvényein. Bp., 1982.

- Néprajzi Lexikon, 1977. Magyar Néprajzi Lexikon. Főszerk.: Ortutay Gyula. I. köt. Bp., 1977.
- Nyigri*, 1929. *Nyigri Imre*: A Rákos-patak szabályozása és 15.000 ember sérelme. In: Népszava 57. (1929) 186. sz. 7–8. p.
- Ortvay*, 1882. *Ortvay Tivadar*: Magyarország régi vízrajza a 13. század végéig. Bp., 1882.
- Pécsi*, 1958. Budapest természeti képe. Szerk.: Pécsi Márton. Bp., 1958.
- Pécsi*, 1959. Budapest természeti földrajza. Szerk.: Pécsi Márton. Bp., 1959.
- Perjés*, 1963. *Perjés Géza*: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715). Bp., 1963. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 29.)
- Pesty*, 1984. Pesty Frigyes kéziratos helységnévtárából. Pest–Pilis–Solt vármegye és kiegészítések. [Közreadja: Bognár András.] Szentendre, 1984. (Pest Megyei Téka 6.)
- Péterfi*, 1935. *Péterfi Erzsébet*: Gödöllő földrajza. Bp., 1935.
- Pirovits*, 1929. P[irovits Aladár]: A Rákos-patak. In: Vállalkozók Lapja 1929. (65. sz.) 3. p.
- Polónyi*, 1961. *Tóth Andrásné Polónyi Nóra*: Műszaki munkálatok Pest városában a XVIII. században. In: Tanulmányok Budapest múltjából XIV. Bp., 1961. 241–283. p.
- Régi térképek, 1994. Budapest régi térképeken. 1686–1896. Írta és vál.: Holló Szilvia Andrea. Bp., [1994.]
- Riport, 1927. Riport az új Rákospatakról. In: Magyarország 34. (1927) 95. sz. 7. p.

- Ripka*, 1896. *Ripka Ferenc*: Gödöllő a királyi család otthona. Gödöllő, 1896.
- Salamon*, 1885. *Salamon Ferenc*: Budapest története. I–III. köt. Bp., 1885.
- Sándor*, 1918. *Sándor Lajos*: A rákosi rétek szabályozása és a rákosi hajózható csatorna. In: A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 52. (1918) 205–211. p.
- SRH 1999. *Scriptores rerum Hungaricarum*. Szerk.: Szentpétery Imre. Bp., 1999.
- Szabó*, 1858. *Szabó József*: Pest–Buda környékének földtani leírása. Pest, 1858. (Természettudományi Pályamunkák IV.)
- Szakály, Bocskai* *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn*. Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezír találkozójáról, 1605. november 11. Sajtó alá rendezte a jegyzeteket összeáll.: Csonka Ferenc és Szakály Ferenc. Bp., 1988.
- Takáts*, 1907. *Takáts Sándor*: Műveltségtörténeti Közlemények I–II. A magyar molnár, A magyar malom. In: Századok 41 (1907) 52–56. p.; 143–160. p.; 236–249. p.
- Törvénytár*, 1896. *Magyar Törvénytár*. 1836–1868 évi törvény-cikkek. Bp., 1896. (Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. Milleneumi Emlékiadás)
- Városliget*, 1895. A Városligeti tó lecsapolása In: Népszava 23. (I.) (1895.) 29. (10.) szám 6. p.
- Vass*, 1972. *Vass Előd*: Török adatok Rákoscsaba és Rákoskeresztúr hódoltság kori történetéhez. In: Tanulmányok Budapest múltjából. XIX. Bp., 1972. 87–113. p.

- Vasúttörténet*, 1995. Magyar Vasúttörténet. 1. köt. A kezdettől 1875-ig. Főszerk.: Kovács László Bp., 1995.
- Viola*, 1915. *Viola Rezső*: A budapesti körcsatorna In: Építési Ipar 39. (1915) 178–180. p.
- Virág*, 2001. *Virág Zsolt*: Magyar kastélylexikon. Pest megye kastélyai és kúriái. Bp., 2001.
- Wellmann*, 1933. *Wellmann Imre*: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre. Bp., 1933. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 7.)
- Wellmann*, 1965. *Wellmann Imre*: Pest megye parasztsága és az úrbérrendezés. In: Pest Megye Múltjából 1. Bp., 1965. 155–202. p.
- Wellmann*, 1967. *Wellmann Imre*: A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében. Bp., 1967.